

ד"ר ירון נעים

"הטוב והחסד, השלום והשלווה הצדק והשוויון אשר באים לנו תמיד מהממשלה

הרוממה צרפת"

הרב כלפון משה הכהן מג'רבא בין דחיית כי"ח לקבלת העקרונות הצרפתיים

הרב כלפון משה הכהן (1874 – 1950)¹, גדול רבני ג'רבא במאה השנים האחרונות, כתב עשרות ספרים ומאמרים שבהם דן בנושאים רבים ומגוונים,² בין השאר ניכרת התמודדותו עם המתח שבין השמרנות למודרנה, כאשר במקרים רבים הכמ"ה קיבל עקרונות מודרניים ואף קבע כי הבסיס הראשוני של עקרונות אלו מקורו בתורה. אדגיש, כי בניגוד לדעות מחקריות מוקדמות יותר,³ הוכחתי במקום אחר כי הכמ"ה הוביל גישות מודרניות מתקדמות בנושאים שונים.⁴ והעריך מאוד, כפי שנראה להלן את פעולותיה של צרפת ואת העקרונות אותן הנחילה לעולם: חופש, שוויון וחרות. יחד עם זאת, ג'רבא היה המקום היחיד בצפון אפריקה בו לא הצליח ארגון כי"ח להקים בית ספר,⁵ לאחר החרם שהטילו רבני האי, עוד בדור שלפני

¹ הרב כלפון משה הכהן יכונה להלן הכמ"ה. על הגותו ופעולותיו, ראה: רבקה נגר, מסורת במבחן, רבני ג'רבה בין שמרנות לתמורה (1914 – 1945), פאר הקודש, אשקלון, 2011 (להלן, נגר); ירון נעים, הרב כלפון משה הכהן – בין שמרנות למודרנה, רמת גן, 2009. (להלן, נעים).

² נעים, עמ' 46 – 48.

³ ירון צור, סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות, ירושלים תשס"ג, עמ' 92 (להלן, צור, תרבות); הנ"ל, 'בעיות יסוד בהשכלת היהודים בארצות האסלאם: תוניסיה כמקרה מבחן', ש' פיינר וי' ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 201 – 222; חיים סעדון, 'החינוך', הנ"ל (עורך), תוניסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 93.

⁴ ירון נעים, רבני ג'רבא, "האמנם יהדות חרדית בארצות האסלאם?", מדעי היהדות, בדפוס.

⁵ מכתבו של ל' לובאטון, נציג כי"ח בצפון אפריקה, בתוך: אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים-התיכון 1860-1929, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"א, עמ' 182-183 (להלן, רודריג).

הכמ"ה, על ארגון זה.⁶ יתרה מכך, מכתביו ניכר בבירור כי הכמ"ה תמך בחרם בלב ולב ואף חיזק אותו מספר פעמים.⁷

מדברים אלו עולות השאלות המרכזיות הבאות: מדוע התנגדו רבני ג'רבה והכמ"ה בראשם לארגון כי"ח? כיצד מסתדרים דברים אלו עם יחסו החיובי עד כדי הערצה לצרפת? האם הסיבה לכך, כפי שקבע דשן היא חששו כי הצרפתים כמדינה שלטת העלולים לפגוע ביהודים?⁸ או שמא השכיל הכמ"ה להפריד בין עקרונותיה של כי"ח לבין עקרונותיה של צרפת? על מנת לענות על שאלות אלו נסקור בקצרה את קורות יהודי תוניסיה וג'רבה בהקשר של השלטון הצרפתי, בתקופת פעילותו העיקרית של הכמ"ה, קרי, עד הכיבוש הנאצי. בנוסף, נדגיש כי את יחסם השונה מעיקרו של חכמי שקיבלו את ארגון כי"ח ואת עקרונותיו לבין חכמי ג'רבה שדחו אותם מכל וכל. ולאחר מכן, נתאר את דעותיו של הכמ"ה ביחס לארגון כי"ח וביחס לצרפת.

א. יהודי תוניסיה והפרוטקטורט הצרפתי

ככלל, המעבר של תוניסיה לשליטה צרפתית היה איטי ומדורג.⁹ החל מהמאה השמונה-עשרה¹⁰ הושפעה תוניסיה בכלל ויהודיה בפרט, רבות מהגישות המערביות-צרפתיות.¹¹ מעמדם של היהודים השתפר משמעותית עם כיבוש המדינה על ידי הצרפתים ב-1881 והחלת הפרוטקטורט.¹² עם זאת, השלטון

⁶ ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת ב ס' יט. נחום סלושיץ, חוקר יהדות המזרח אשר הגיע במסעותיו לג'רבה פעמיים, טען כי בג'רבה נהוג לספר, שבסוף המפגש של נציגי כי"ח עם רבני הקהילה, ולאחר שאלה תיארו את הטובה הגדולה שתצמח ליהודים מהקמתו של בית הספר, קם ראב"ד ר' יעקב הכהן [גדישא] ושאל: "וכמה יושבת על הקהילה לשלם לחברה, ובלבד שלא יווסד ביה"ס בתחומה?". ראה: סלושיץ, האי פליא, דביר, תל אביב, 1957. עמ' 57. אולם נראה כי טעות היתה בידו בזיהוי הראב"ד, ומדובר היה ברב סאסי מעתוק כהן יהונתן, שמכתבו החריף נגד חברת כי"ח נשלח לרב ישראל זיתון. מקור הטעות הוא, ככל הנראה, בעובדה ששניהם שימשו בקודש כדיינים באותו זמן. חשוב לציין כי רבני תוניסיה ניסו לשכנע את רבני ג'רבה לקבל את ארגון כי"ח אולם ללא הועיל. (להלן, סלושיץ). ראה: מכתב התגובה של הרב סאסי מעתוק כהן יהונתן לרב ישראל זיתון, ראב"ד תוניס, מובא אצל בנימין רפאל כהן, מלכי תרשיש: תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם, הוצאת המחבר, נתיבות, תשמ"ו. עמ' שלד-שלה (להלן, כהן, מלכי תרשיש).

⁷ סתרי משה, בתוך: *תורת משה*, עמ' מז, סעיף יב.

⁸ S. Deshen, "Southern Tunisian Jewry in the early twentieth century: elements of French, Arab and Jewish culture", *Journal of North African Studies* 10, London, 2005, pp. 183-199.

⁹ Lisa Anderson, *The State & Social Transformation in Tunisia & Libya 1930-1980*, New-Jersey, 1986, p. 158, Chapter 8.

¹⁰ W. Knapp, *Tunisia*, Thames & Hudson, London, 1970, p. 88.

¹¹ L.C. Brown, *The Tunisia of Ahmed Bay 1837-1855*, Princeton, 1974.

¹² ראה התייחסותו של מיכאל אביטבול ליהודי תוניסיה: "היהודים בצפון-אפריקה ובמצרים", בתוך: ש' אטינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האסלאם ב, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 1986, עמ' 371-373. ; ירון צור, צרפת ויהודי תוניסיה: המדיניות הצרפתית כלפי יהודי המדינה ופעילות האליטות היהודיות במעבר משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון קולוניאלי, 1873-1888, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1988, פרק 2 (להלן, צור, צרפת) ;

הצרפתי, שלא רצה לגרום זעזועים ושינויים משמעותיים מבחינה חברתית ופוליטית,¹³ דחה את הקלת התנאים לקבלת אזרחות צרפתית עד לימי מלחמת העולם הראשונה, אז ניכרה כבר פעילות אנטישמית בתוניסיה,¹⁴ לעתים בעידודו של הממשל הקולוניאלי עצמו.¹⁵ התוצאה היתה שבשלושים השנים הראשונות לשלטון הצרפתי בתוניסיה לא הוענקה אזרחות לאף יהודי מנתיני הבאי ולאחר מכן, משנת 1911 – 1946 התאזרחו בסה"כ 7300 יהודים בלבד מתוך כ- 70,000.¹⁶ יש להזכיר כי במאה השבע עשרה התגבשה, בעיקר בעיר תוניס, ¹⁷קהילת יהודים שמוצאם מליוורנו שכונו ה"גראנה"¹⁸ להבדיל מן היהודים המקומיים שכונו ה"תואנסה".¹⁹ פילוג זה הוביל לסכסוכים קשים במאות התשע-עשרה והעשרים.²⁰ זאת למרות, האוטונומיה הכמעט מוחלטת שממנה נהנו היהודים בתוניסיה במאה השמונה-עשרה שהתבטאה בכך ששני חלקי הקהילה היהודית היו נתונים תחת סמכותו של ה"קאיד" היהודי, שקיבל מהשלטון המוסלמי סמכויות רבות והוכר על ידי כל חברי הקהילה ללא עוררין.²¹

השפעתה של התרבות הצרפתית חלחלה בקלות יחסית, גם ובעיקר בתחום החינוך בקרב המוסלמים והיהודים כאחד,²² הסיבה לכך היתה שכוחם של חכמי הדת המוסלמים (העולמא)²³ בתוניסיה מעולם לא היה חזק במיוחד.²⁴ ואכן, כבר בשנת 1878 התאפשר לתנועת 'כל ישראל חברים' (כ"ח) להקים בית ספר

נתן אנדריי שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עם עובד, תל אביב, 1975, עמ' 167 (להלן, שוראקי).
L.C. Brown, "Introduction", State & Society in Independent North Africa, Washington, 1966, pp. 11-13

ירון צור, תקריות אוגוסט 1917 בתוניסיה-אנטומיה של פרעות מוסלמיות תחת שלטון קולוניאלי, עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1981 (להלן, צור, תוניס).

שם, עמ' 75; אלבר ממי, יהודים וערבים, ספריית הפועלים, תל אביב, תשל"ה, עמ' 15.
שוראקי, 168.

קלוד סיטבון, יהודי תוניסיה, משרד החינוך - מרכז ההסברה, ירושלים, 1991, עמ' 7 (להלן, סיטבון); שוראקי, עמ' 117.
שיבוש המלה לגורנו, שמה העתיק של ליוורנו. ראה: סיטבון, עמ' 5. על נסיבות הגעתם של הגראנה לתוניס, ראה: יצחק אברהמי, פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס, אורות יהדות המגרב, לוד, תשנ"ז, עמ' 41-44 (להלן, אברהמי).
צורת רבים של 'תוניסאי' בערבית. ראה: סיטבון, עמ' 5. לעיון ולהרחבה על הסיבות לפילוג, ראה: מאיר מאזוז (הרב), שורשים ומסורת ביהדות תוניסיה, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ו, עמ' 28; אברהמי, עמ' 65; אברהם אלמליח, "מוסתערבים ופורטוגזים בתוניסיה", מזרח ומערב ב, העברי, ירושלים, תרפ"ה-תרפ"ט, עמ' 19-28; Y. Tsur, "The Two Jewish Communities of Tunis (Touansa and Grana) on the Eve of the Colonial Period", Proceedings of the 9th World Congress of Jewish Studies, Division B, Vol. 3, Jerusalem, 1986, pp. 67-73.

לדוגמא, הסכסוכים על בית קברות, על קופות צדקה ועוד. ראה: אברהמי, עמ' 74-79.

צור, תוניס, עמ' 23-24; אברמסקי-בליי, עירית פנקס הקהילות לוב-תוניסיה, יד ושם, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 211 (להלן, פ"ק); גם כאן היה יוצא מהכלל, והוא הקאיד יהודה שמאמה, במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. התנהגותו הבוטה עוררה עליו את חמתו של המשכיל התוניסאי אברהם שמלא, שהתלונן עליו לרשויות ולארגון כ"ח. ראה: ירון צור, "המאפיה של קאיד יהודה", זמנים 34-35, אוניברסיטת תל אביב, 1990, עמ' 143 – 151.

על השינויים בתחומי החיים, ראה: ג'אק טייב, "יהודי תוניס בין שתי מלחמות עולם", שורשים במזרח ב, יד טבנקין, תל אביב, 1989, עמ' 369-401 (להלן, טייב).

G. Gillot, "Al-Ulama", Encyclopedia of Islam X, Leiden, 2000, pp. 801-805

A.H. Green The Tunisian Ulama 1873-1915, Leiden, 1978

יהודי בתוניסיה.²⁵ ובתי הספר שלה, הן לבנים והן לבנות, התפתחו במהירות רבה והפכו לגורם משמעותי בחברה היהודית בתוניסיה שהיתה נכונה לקבל את השינוי.²⁶ תוך זמן קצר, מנה ביה"ס של כי"ח בתוניס קרוב לאלף תלמידים והיה לגדול ביותר ברשת בארצות מזרח התיכון והבלקו למשך תקופה קצובה.²⁷ יש להדגיש כי, ראשי כי"ח השיגו את הסכמת ראשי הקהל והרבנים לאחר שחתמו איתם על הסכם שבו התחייבו לפעול באורח חיובי ביחס ללימודי היהדות. אלא שנציגי כי"ח לא עמדו בהסכם זה.²⁸ מורי כי"ח, האמונים על תפיסת הנאורות וההשכלה האירופאיים, הגיעו לצפון אפריקה מתוך תפיסת שליחות שנועדה, לטעמם, לתקן את התרבות המקומית הנחשלת.²⁹ הדברים אמורים, בנוגע להפצת ערכי הציוויליזציה המערבית שעליונותם על ערכי המזרח, לא הייתה, לטעמם, מוטלת בספק, כגון: העלאת מעמד האישה, לימודי השפה הצרפתית כשפה ראשונה במעלה אך נדמה, שההישג המשמעותי ביותר של ארגון זה היה, לדברי נציגיו, הצלחתו בהפקעת המוסדות הקהילתיים ממסגרת דתית תוך שבירת כוחו של הממסד הרבני.³⁰ יתר על כן, ההיסטוריה המיוחדת של תוניסיה גרמה לכך שזו היתה המדינה המושפעת ביותר מבחינה תרבותית מכל ארצות צפון אפריקה.³¹ אין תימא, שהתוצאה הייתה שהשפעה התרבותית-צרפתית גרמה ליהודים רבים משבר זהות חמור.³² לענייננו חשוב השינוי שחוללה המודרניזציה על ערכי הדת והיהדות. שינוי זה התבטא במעבר חד ומהיר ללבוש מערבי "כמנהג איטליה", קרי, אירופה - בניגוד ללבוש המסורתי שהבדיל בינם לבין המוסלמים והיה מעוטר בפסים שחורים כזכר חורבן. שימוש בשפה הצרפתית ומיעוט בשימוש בשפה הערבית אף בבית, כאשר בביה"ס נלמדו שפות נוספות כגון איטלקית.³³ סלושץ ציין בצער רב את השפעתה הכללית השלילית מבחינה דתית של כי"ח ותיאר כיצד העברית כמעט וחדלה להתקיים בבתי היהודים, סימני היהדות נעדרו במיוחד בבתי המשכילים - להוציא המזווה אשר סגולתה כקמע עלתה, מסתבר על חשיבותה

²⁵ שוראקי, עמ' 151.

²⁶ אליהו שמואל, אביהר, "על תהליכי תמורה בקרב יהודי טוניס", כיוונים 25, ההסתדרות הציונית, ירושלים, 1984, עמ' 87 - 96; שוראקי, עמ' 216 - 217.

²⁷ צור, תרבות עמ' 57 - 58.

²⁸ את פרטי ההסכם ראה אצל: שלום פלח, צדק ושלוש, ואזן וכסתר, תוניס, 1897, עמ' 59 - 63.

²⁹ שאלה מעניינת בזכות עצמה, שלא כאן המקום לדון בה, היא כיצד תיארו אנשי כי"ח את הרב בצפון אפריקה. ראה: יהודית (קולט), טואיטו, "דמותו של הרב בספרות יהודי צפון-אפריקה בשנים 1896-1996", בתוך: מ' אורפלי וא' חזן (עורכים), התחדשות ומסורת: יצירה הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון-אפריקה, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"ה, עמ' 132-142.

³⁰ רודריג, עמ' 31-32.

³¹ צור, תרבות, עמ' 16 - 24.

³² חיים סעדון, "התנועה הציונית ומועצת הקהילה היהודית בתוניסיה בין שתי מלחמות העולם", מקדם ומים ו, אוניברסיטת חיפה, 1995, עמ' 135-155; פ"ק, עמ' 233-235.

³³ צור, תרבות, עמ' 15 - 16.

כמצווה ההלכתית.³⁴ חדירתם של אורחות חיים חדשים ולא מוכרים כגון: בילויים בשעות הפנאי - סרטים, מרוצי סוסים ופעילות ספורטיביות שונות, מחד ומאידך, אקטיביזם חברתי ופוליטי,³⁵ ניסיונות השפעה של נכבדים יהודים משכילים על יהודי תוניסיה לקבל את התרבות הצרפתית ולהטמעת תרבותה,³⁶ ופתיחתם של לא פחות מ-140 ספרים ובטאונים מחציתם בערבית-יהודית, כ-50 בצרפתית והשאר בעברית, למרות פרק הזמן הקצר שהחזיקו מעמד,³⁷ מעידים על מגמת התמערבות ונועדו מלבד המניע הכלכלי לתקן ולשפר את החברה המקומית היהודית והמוסלמית ברוח ההשכלה.³⁸ זאת, כנגד הלאומיות התוניסאית שנדחתה על ידי יהודי תוניסיה, בעיקר בשנות השלושים, כתוצאה מהעימות העולמי בין הציונות לעולם הערבי.³⁹ התוצאה מבחינה דתית היתה הרסנית, הצעירים נטשו כמעט לחלוטין את בתי הכנסת, עסקים נפתחו בשבת והחינוך היהודי שהונהג על ידי ארגון כי"ח לא זו בלבד שלא ניסה להתמודד עם קשיים אלו אלא אף סייע להתרחקות זו. הדברים הגיעו לידי כך שכבר בשלהי המאה התשע-עשרה ירדה העיר תוניס מגדולתה בתחום היצירה הדתית היהודית.⁴⁰ יחד עם זאת, יש להגביל את ההשפעה המדוברת לערים הגדולות ופחות לעיירות מרוחקות ובעיקר אלו המצויות בדרום תוניסיה והיו מושפעות, מטבע הדברים, הרבה יותר מהלך החיים דווקא מג'רבא.⁴¹

על מנת להשלים את הסקירה עד לשנת מותו של הכמ"ה ב-1950, נציין בקצרה כי עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, החלו יהודי תוניסיה בפעולות מחאה נגד גרמניה הנאצית.⁴² תמכו בגלוי בבעלות הברית.⁴³

34 סלושץ, עמ' 58-63.
 35 חיים סעדון, הציונות בתוניסיה 1918 – 1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1992, עמ' 69 – 74 (להלן, סעדון, הציונות).
 36 צור, צרפת, עמ' 239 – 242.
 37 צור, תרבות, עמ' 16.
 38 יוסף שטרית, "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ג, אוניברסיטת חיפה, חיפה, 1990, עמ' 11 – 76.
 39 סעדון, הציונות, עמ' 136 – 147, 202 – 211.
 40 שלום בר-אשר, הספרות הרבנית בצפון אפריקה, השתלשלות הספרות הרבנית בשנים 1700 1948, ביבליוגרפיה מוערת ליצירה הרוחנית של חכמי צפון אפריקה, משרד החינוך, התרבות והספורט, מנהל החינוך הדתי, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 25.
 41 טייב.
 42 יהודי תוניסיה חיברו שירים וקונות בגנות הנאצים לפני ובמהלך מלה"ע השניה. ראה: אברהם הטל, "על גרמניה הנאצית בשירה העממית של יהודי תוניסיה", פעמים 28, מכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 126-130; מיכל שרף, מגילת היטלר בצפון-אפריקה, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ח, עמ' 95-52.
 43 על ההסתייגויות מקביעה זו, ראה: אלבר ממי, "על מיתוס 'האחוה הערבית-יהודית' בתקופה שקדמה לציונות", האומה יד, מרכז, תל אביב, 1975, עמ' 43-46; פנחס שנער, "יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בן זמננו בראי המחקר והספרות", פעמים 4, מכון בן צבי, ירושלים, תש"ם, עמ' 3 – 38.

למרות ששלטון וישי הרע את מצבם של היהודים.⁴⁴ והשלטון הצרפתי בתוניסיה החל ביישום "תקנון היהודים" (Statut des Juifs) שכלל שורה ארוכה של חוקים מפלים בכל תחומי החיים.⁴⁵ היהודים ניסו להמשיך בפעילות תרבותית-חינוכית שקטה, אולם הכיבוש הגרמני⁴⁶ גרם להחמרה נוספת ביחס כלפיהם, להריגת כמאה יהודים⁴⁷ מקרב חברי הקהילה ולהכרזה על גזרות כלכליות,⁴⁸ חברתיות ותרבותיות קשות.⁴⁹ סיומו של הכיבוש הנאצי לא הטיב את מצבם של היהודים באופן מיידי, שכן עברו כשלושה חודשים עד לביטול הגזרות הנאציות.⁵⁰

בראשית המאה העשרים הוקמו שבע-עשרה⁵¹ אגודות ציוניות בקרב יהודי התואנסה.⁵² אולם הפדרציה הציונית בתוניסיה התפרקה עוד לפני מלחמת העולם השנייה.⁵³ לאחר המלחמה נערכה שוב התנועה הציונית בתוניסיה לפעילות.⁵⁴ ואכן, רק לאחר מלחמת העולם השנייה הפכה הציונות בתוניסיה לתנועה מגשימה.⁵⁵ תהליך זה לווה במאבקים גלויים בין הזרמים השונים בתנועה הציונית העולמית.⁵⁶

44 עירית, אברמסקי-בליי, "השפעת מלה"ע השנייה על יחסי יהודים-ערבים בלוב ובתוניסיה", שורשים במזרח ג, יד טבנקין, תל אביב, 1991, עמ' 272-233.

45 נדגיש כי ההגדרה הצרפתית ליהודי היתה מחמירה מההגדרה הגרמנית. ראה: דניאל קארפי, בין שבט לחסד, השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 91-92. יחד עם זאת, החוק בתוניסיה הקל יותר מאשר ההגדרות הנ"ל, ראה: שם, עמ' 248-250. את החוקים הקובעים את מעמדם של היהודים, והכוללים אפליה מיוחדת כלפי רופאים ועו"ד, ראה אצל: מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, המכון לחקר התפוצות, תל אביב, תשנ"ב, עמ' 219-226 (להלן: לסקר).

46 לסקר טוען כי הויכוח, האם כוונת הגרמנים היתה להשמיד גם את יהודי תוניסיה וצפון אפריקה, לא הוכרע. ראה: לסקר, עמ' 51-52. לעומתו, יש השוללים זאת מכל וכל. ראה: חיים סעדון, "האם השואה היתה אשכנזית", פוליטיקה 8, התנועה לזכויות האזרח ולשלום, תל אביב, 1986, עמ' 38-39. בניגוד לאלו הקוראים לפתוח דיון זה מחדש: אלי בר-חן, "גורל יהודי תוניסיה תחת הכיבוש הנאצי והאפשרות לראייה מחודשת של השואה", זמנים 67, תל אביב, 1999, עמ' 34-46; חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחיים והשואה, ידיעות אחרונות, תל אביב, 2008.

47 R. Attal, "Les Juifs de Tunisie sous l'Occupation Nazie d'après des Témoignages Oraux", *Le Monde Juif* XXI, Paris, 1966, pp. 34-37.

48 יצחק אברהמי, "קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני: עניני כספים", פעמים 28, מכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 107-125.

49 על תקופה זו, ראה תיאורו של פול גז, מי שהגרמנים מינו כראש "ועד הגיוס" ואחראי על מילוי הוראותיהם: P. Ghez, "Les Nazis A Tunis", *Six Mois sous la Botte*, Tunis, 1944, pp. 182-189.

50 מיכאל אביטבול, יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה, מכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 134-163.

51 סעדון, ציונות, עמ' 173.

52 עדת הגראנה המשיכה ברובה הגדול להיות נאמנה לאיטליה. ראה: פ"ק, עמ' 237-238.

53 M.M. Laskier, "The Evolution of Zionist Activity in the Jewish Communities of Morocco, Tunisia, and Algeria 1897-1947", *SIZ* 8, London, 1983, pp. 205-236.

54 ראה: יחיעם ויץ, עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ ישראל כלפי שואת יהודי אירופה 1939-1945, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 139-173.

55 שלמה ברד, לתולדות התנועה הציונית בתוניסיה, יד טבנקין, תל אביב, תשמ"מ, עמ' 3, 40-49.

56 Doris Bensimon, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, Paris, 1970, pp. 71-76.

עם קום המדינה ובהסכמה שבשתיקה מצד הממשלה הצרפתית⁵⁷ יצאו מתוניסיה יהודים רבים, שהתלבטו בין עלייה לארץ ישראל לבין הגירה לצרפת.⁵⁸ כך, למשל, היגרו יותר מ-30 אלף יהודים מתוניסיה לצרפת בין השנים 1956-1961.⁵⁹ ההכרזה על עצמאותה של תוניסיה בשנת 1956 ובמקביל על חופש דת ומצפון הפכה את 1500 יהודי המדינה (כ-900 מתוכם בג'רבא) ממיעוט דתי לאזרחים בעלי זכויות. בכך הגיעה לסיומה תקופה משמעותית ביותר בהיסטוריה היהודית של צפון-אפריקה.⁶⁰

ב. יהודי ג'רבא והפרוטקטורט הצרפתי

סקירה זו, מטבע הדברים היא מעט מקיפה יותר מאשר זה של תוניסיה. אקדים ואציין את החסך המחקרי על חיי היהודים בג'רבא בפרט ובצפון אפריקה בכלל, המזמינה מחקר מעמיק נוסף.

סלושץ כתב כי האי ג'רבא⁶¹ זכה לכינויים שונים. החל מה"האי פליא"⁶² או "ירושלים דאפריקא".⁶³ אי זה שוכן סמוך לחופה הדרום-מזרחי של תוניסיה ונחשב יחידה מוניציפאלית שלה, למרות הניתוק הפיזי מהיבשה.⁶⁴ באי ישבו כ-85 אלף מוסלמים ומערכת היחסים בינם לבין היהודים היתה בעיקרה, במשך כמעט כל הדורות, יחס של דו-קיום בשלום,⁶⁵ ויש הטוענים כי היו אלה אף יחסים אידיאליים,⁶⁶ אם כי אחרים קבעו כי יחסם השלילי של הערבים כלפי היהודים החל עוד בתחילת המאה העשרים.⁶⁷

⁵⁷ מ' לסקר, "יהודי צרפת ומדינת ישראל: המעורבות בנושא העליה מצפון-אפריקה 1948-1955", בתוך: ב' פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, המרכז למורשת בן גוריון, שדה בוקר, 1992, עמ' 341-365.

⁵⁸ דוריס בנסימון, "יהודי צפון-אפריקה בין צרפת לבין ישראל", שם, עמ' 366-376.

⁵⁹ ד' סיטון, "יהודי צפון-אפריקה מקימים קהילות חדשות בצרפת", בתוך: הנ"ל (עורך), קהילות יהודי ספרד והמזרח בעולם בימינו, ועד עדת הספרדים, ירושלים, 1974, עמ' 132-138.

⁶⁰ סעדון, תוניסיה, עמ' 24-25.

⁶¹ יש הטוענים כי מקור השם הוא בעברית. ראה: סלושץ, על פי יצחק בן צבי, עמ' 114. נראה כי הכמ"ה לא סבר כך, הוא אמנם הסתפק בשנת תרס"ג (1913) האם נותנים בסוף השם 'ג'רבא' אות אלף או אות הא. ראה: "סתרי משה", בתוך: שואל ונשאל ח"ה, עמ' 22-23, מכתב יא, יב. במקום אחר פסק הכמ"ה שיש לתת הא בסוף השם. ראה: שם ח"ז, אה"ע, סי' סו. לבסוף קבע: "רגילים אנחנו בגיטין לתת אלף בסוף תיבת ג'רבא ולא ה"א". ראה: ברית כהונה ח"ב, אה"ע, מערכת א סי' יג; מערכת ל סי' ג.

⁶² סלושץ, עמ' 15.

⁶³ שם, עמ' 114.

⁶⁴ יעקב חזון, יהדות האי ג'רבה, עירית ב"ש - משרד הסעד, באר שבע, 1977, עמ' 10-16 (להלן: חזון).

⁶⁵ דב נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי תוניסיה, בתפוצות הגולה, ירושלים, תשל"ז; יהונתן מזוז, יהדות אי הפלא, גרבה, הוצאת המחבר, צפת, תשל"ט, עמ' ז (להלן: מזוז).

⁶⁶ J. Sabille, Les Juifs de Tunisie sous Vichy et l'Occupation, Paris, 1954, pp. 16-18.

⁶⁷ תיאורו של סלושץ אודות יחס הערבים אל היהודים בשנת 1906, שנת ביקורו הראשונה, אינו עולה בקנה אחד עם הקביעה הקודמת. ראה: הנ"ל, עמ' 46-47.

מסורות שונות מתייחסות לזמן הגעתם של היהודים לאי;⁶⁸ אולם ברור כי ליהודי ג'רבא מסורות עתיקות המתבטאות בנוסחאות תפילה, במסורות לשוניות⁶⁹ ובמנהגים שונים מהמקובל בקהילות אחרות.⁷⁰ הגיעו הדברים לידי כך שחכמי המקום קבעו כי מנהגי ג'רבא קודמים בנושאים מסוימים להלכות ה"שולחן ערוך".⁷¹ עובדה נוספת המייחדת את המקום היא שבאי לא "...נמצאים לוויים"⁷² כמעט, רק אם ימצא איזה אורח...⁷³ בניגוד לכך חיו באי כוהנים רבים⁷⁴ - דבר שהיה מקור לחיכוכים⁷⁵ ולשאלות הלכתיות.⁷⁶

במהלך הדורות התקיימו באי שתי קהילות יהודיות בעלות מאפיינים שונים:⁷⁷ הקהילה הגדולה יותר נקראה 'חארה כבירה' (השכונה הגדולה) והיא התפתחה כשכונת לוואי לעיר המוסלמית הגדולה באי, חומת-א-סוק. קהילה זו היתה מבוססת כלכלית ונחשבה מודרנית יותר. מקובל להניח כי יהודי ה'חארה כבירה' הגיעו מן המזרח וכי מוצאם משבט זבולון.⁷⁸ הקהילה השנייה נקראה 'חארה זר'ירה' (השכונה הקטנה) או בכינויה הנוסף 'הדיג'ת',⁷⁹ ונמצאה במרחק כשבעה קילומטרים מן הקהילה הראשונה. בתחומי שכונה זו התגוררו

⁶⁸ ברית כהונה השלם, הקדמה; סלושין, עמ' 11-23, 134-158.

⁶⁹ מקובל כי ככל קהילות ישראל השתרשו הניקוד והטעם הטברייני. עם זאת, בג'רבא קיים דיאלקט מיוחד, המבוסס, ככל הנראה, על מסורות עתיקות יותר שעברו בעל-פה. ראה: קציעה כ"ץ, "בין מקרא למשנה: עיונים במסורת הלשון של עדות ג'רבא, חלב ובגדאד", בתוך: י' בן-עמי (עורך), מורשת יהודי ספרד והמזרח, מאגנס, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 273 – 278. מאמר זה מבוסס על מאמר מוקדם יותר של המחברת. ראה: הנ"ל, "לתאורה של מסורת ההגיה של קהילת ג'רבא (תוניסיה)", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות חטיבה ד כרך ד, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים, תשל"ג, עמ' 115-120.

⁷⁰ ראה: שואל ונשאל ח"ג, או"ח, סי' לב; על המנהגים ראה להלן בפרק השלישי.

⁷¹ ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת מ' סי' ה; שם, יו"ד, מערכת מ' סי' א.

⁷² על פי האגדה, כאשר הגיע עזרא הסופר לג'רבא וביקש מהלויים שהיו באי לעלות ארצה כדי לשמש בבית המקדש, מאחר שהיה מחסור בלויים, סירבו אלה לעלות, ולכן קילל אותם עזרא שלא ישרו את שנתם באי. הם, מצידם, קיללו אותו שלא יזכה להיקבר בארץ ישראל. שתי הקללות התקיימו, ולכן עזבו הלויים את ג'רבא. ראה: מזוז, עמ' יב-יג; עם זאת, נראה כי אגדות דומות מתהלכות בקרב יהדות מרוקו, תימן, בבל ואף בכורדיסטן. ראה: סלושין, עמ' 101-102. יתכן כי התיאור החוזר ונשנה משקף קושי אמיתי של עזרא להשיג לוויים מהגלויות לעבודת בית המקדש. על כך ראה, למשל, דעתו של הרב מוטי אלון, "פקד יפקד" לפרשת ויחי, תשס"ג, באתר האינטרנט: http://www.kerenyishai.org/shiur_hebrew_doc/vayechi63.doc. בהקשר זה מסופר, כי כאשר הביאו לג'רבא בשנת 1912 מדפיס מתוניס, שהיה לוי, הקפיד הלה לא לשהות באי יותר משנה ברציפות אלא היה יוצא ליבשה לתקופה מסוימת וחוזר חלילה, מפחד הקללה היא. ראה: בנימין חזד, ספר ג'רבא יהודית, בית האוצר העברי, ירושלים, תשל"ח, עמ' 18 (להלן: חזד).

⁷³ ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת ק סימן כא.

⁷⁴ ישראל בנימין, ספר מסעי ישראל, פעטצאלל, ליק, תרי"ט, עמ' 109. וכן ראה את נחום סלושין, שקרא לספרו הראשון 'הכהנים אשר בג'רבה', הוצאת התור, ירושלים, תרפ"ד.

⁷⁵ סלושין רומז לכך אך אינו מפרט: "...התעוררו ניגודים בין כת תופשי התורה ובין הכהנים ההדיוטות ... על השנאה הכבושה בין כהנים לישראלים המקלקלת את השורה ... ואין להאריך בזה כאן". ראה: הנ"ל, עמ' 85-86.

⁷⁶ ראה: ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת נ' סי' ו. עוד על נושא זה, ראה: שם, מערכת ל' סי' א - ג. נציין כי במערכת נ' הקדיש הכמ"ה לא פחות מ-21 סימנים לנושא "נשיאות כפים". ראה שם, מערכת נ' סי' א - כא.

⁷⁷ משה שוקד, שלמה דשן, "קווים לדמות החברה המסורתית בקהילות הרי האטלס ודרום תוניסיה", בתוך: הנ"ל (עורכים), דור התמורה, שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1999, עמ' 22-39. וכן: The A. Udovitch & Lucette Valensi, Last Arab Jews, New-York, 1984, pp. 99-117.

⁷⁸ ראה דיונו של סלושין בענין זה, עמ' 35-37, 236-234.

⁷⁹ לכינוי זה שלוש סיבות אפשריות: סיבה ראשונה מסבירה כי על פי האגדה, משפחות הכהונה שישדו שכונה זו וברחו אליה לאחר חורבן הבית הראשון, נשא עמן אחת מדלתות בית המקדש, ועל כן מהמילה 'דלת' נוצר שיבוש - דיג'ת. סיבה נוספת

כוהנים רבים, עובדה שנשתמרה עד שנות השלושים של המאה העשרים לערך.⁸⁰ יש להדגיש כי בפועל מדובר בשלוש קהילות מאחר ובחומת-א-סוק היתה קהילה יהודית קטנה, אך הכמ"ה הכליל אותה בכתביו כחלק מהחארה כבירה.⁸¹

רבני הדיג'ת התירו להחזיק ספר תורה רק בבית הכנסת המפואר והמקודש של האי, אל-גריבה⁸² כדי לרכז את ההכנסות מתרומות הקהל במקום אחד. בית כנסת זה היה מפורסם בהילולת ל"ג בעומר שנערכה בו מדי שנה ומתקיימת עד עצם ימינו אלה. לוי יצחק רבינוביץ⁸³ טען בכתביו כי רבני 'חארה כבירה' התנגדו לחגיגות ל"ג בעומר ולכן לא השתתפו בעצמם במסיבות.⁸⁴ במקום אחר תיאר רבינוביץ את אוכלוסיית המקום ואת אורח חייה בהתפעלות רבה: "... [חוץ מחומת א-סוק] יש אך ורק שתי ערים ... ושתיהן שוות בזה שכל אוכלוסייהן הן מאה אחוז יהודים. אין אף לא יהודי אחד בשתי הערים, אף פעם לא היה ואף פעם לא יהיה. היהודים האלה אדוקים ביותר ... והם יושבים רובם ככולם על התורה ועל העבודה ... [כדי לתאר את חייהם] צריך בעט של פייטן ... [והם גם] אנשי מסחר מפורסמים".⁸⁵ ובהמשך הדגיש כי: "... היהודים האלה ... חיים את חיי התלמוד במלוא מובן המלה. אין להם תרבות אחרת ... יהודי ג'רבא חיים אך ורק בתוך ד' אמות של הלכה ... יראת שמים אמיתית, הכנסת אורחים אמיתית, צדקה אמיתית, חסידות אמיתית, זה מה שמצאתי באי ג'רבא ... [הם] שימשו הגשמה חיה של דרך החיים היהודי על הגובה הכי מרומם, הכי מעולה והכי תמים ...".⁸⁶

מתייחסת לדגים, ששימשו תחילה לרבים מיושבי האי היהודיים כמשלח יד, כדוגמים. ראה: סלושץ, עמ' 97. אפשרות שלישית היא כי מדובר בראשי תיבות: "דירת גאולה תתמוך". ראה: חדד, עמ' 20.

⁸⁰ אז עברו חלק מהכהנים ל"חארה כבירה", מאחר שסבלו מהנזקה אחר המערב, שהחלה להתפשט יותר ב"חארה ז'רירה". ראה: סלושץ, עמ' 215.

⁸¹ ברית כהונה ח"א, יו"ד מערכת ק ס' ה.

⁸² על בית הכנסת אל-גריבה, ראה: יעקב פינקרפלד, "בית-הכנסת 'הגריבה' באי ג'רבה - סקירה ארכיטקטונית", ארץ-ישראל 4, הסוכנות היהודית, ירושלים, תש"ז, עמ' 226-222. R. Tmarzizet, J. Perez, Dejerba, Synagogue El-Ghribe, Tunis, 1993.

⁸³ זכרונותיו של הרב ל"י רבינוביץ פורסמו בכתב העת 'ברקאי', שיצא בהוצאת אגודת הסופרים העבריים בדרום אפריקה בין השנים 1933-1977, עד שחדל להופיע. קיים קושי למצוא את כתב העת הנ"ל במלואו, ולכן הודפס תיאור זה שוב, תחת הכותרת "יהודי אי ג'רבא", בתוך: יהודה חדאד, יהודה יעלה, הוצאת המחבר, ירושלים, תש"ס, עמ' תרו-תרמה (להלן: רבינוביץ). כל המובאות וההערות להלן יובאו מתוך ההוצאה השניה.

⁸⁴ וראה גם: S. Deshen & M. Shoked, Predicament of Homecoming: Cultural and Social Life of North African Immigrants in Israel, New-York, 1974, Ch. 3.

⁸⁵ רבינוביץ, עמ' תרט-תרי.

⁸⁶ רבינוביץ, עמ' תרכא-תרכב.

במהלך הדורות נטשו חלק מיהודי האי את המקום עקב קשיי הפרנסה והקימו קהילות לוויין ביבשת בדרום תוניסיה.⁸⁷ הכמ"ה קבע, כי קהילות זרויס, מדנין וגראדן נחשבות כחלק מהחארה כבירה, ולעומתן תיחשב תיטאוויין עיר לוויין של הדיג'ת, והמשמעות היא שהן מחויבות לנהוג על פי מנהגי המקום ממנו הגיעו.⁸⁸ כמו כן קבע, כי יהודי חומת א-סוק וחארה כבירה הם בני אותה קהילה שנפרדו, ועל כן מחויבים לנהוג בהלכותיהם כאחת.⁸⁹ על תושבי שתי השכונות פסק, לנהוג על פי הכתוב בספרו "ברית כהונה". חלוקה נפרדת קבע הכמ"ה לגבי גאבס,⁹⁰ צפאקס⁹¹ וגפצא, שבהן פסק צריכים לנהוג על פי "מנהגי ג'רבא".⁹² ייתכן שביחס לקהילות אלו הכמ"ה לא חילק בין דיני חארה זר'ירה לחארה כבירה מאחר שלא ידע בביטחון מאיזו מהשכונות הגיעו תושביהן. רבני ג'רבא ובראשם הכמ"ה הקפידו על כך שהעוקרים אל היבשת יקיימו את מנהגי ג'רבא בלבד, ופעמים רבות העירו על פעולות שנגדו את המנהג המקובל בג'רבא. מכאן ניכר כי הכמ"ה נתקל בהתנגדות למהלך זה בתוך הקהילות עצמן.⁹³

עד המאה השמונה-עשרה קיבלו עליהן שתי הקהילות באי את סמכותו של בית הדין של תוניס במלואה. החל ממאה זו, לאחר שהחלה בתוניסיה ירידה רוחנית משמעותית, כפי שראינו לעיל, פעלו שתי הקהילות בנפרד כשלכל אחת מהן בית דין ורב ראשי משלה. חיכוכים רבים נרשמו בין הרבנים של שתי הקהילות. מסתבר, כי רבני חארה כבירה ניסו להרחיב את השפעתם ולכלול גם את יושבי חארה זר'ירה תחת חסותם. אלה מצדם התנגדו לכך בכל תוקף וביקשו את עזרת בית הדין בתוניס שנדרש לפסוק בחיכוכים אלו בלא פחות מ-51 פעמים.⁹⁴ חיכוכים אלה הסתיימו רק בתקופה האחרונה.⁹⁵

87 חדד, עמ' 22.

88 ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ק סי' ו.

89 שם, יו"ד מערכת ק סי' ה.

90 שואל ונשאל ח"ז, יו"ד, סי' נד; ברית כהונה ח"א, מערכת ק סי' ז.

91 שואל ונשאל ח"ג יו"ד, סי' רה; ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ק סי' ח. הכמ"ה הכיר בכך שבינתיים הגרו לצפאקס יהודים לא-ג'רבאים רבים וכי יוצאי ג'רבא הפכו שם למיעוט. אולם הוא פסק שהיות ומייסדי הקהילה היו ג'רבאים, על כל יהודי צפאקס לנהוג על פי מנהגי ג'רבא. ראה: שואל ונשאל ח"ט, יו"ד, סי' צג; ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת ק סי' ו.

92 ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת ק סי' ט.

93 להלן מספר מראי מקומות בענין זה: שואל ונשאל ח"א, יו"ד, סימן לא; ח"ג, יו"ד, סימן רה; ח"ז, יו"ד, סימן

נב – נו; ח"ט, אה"ע, סימן סג. עוד על ענין זה ראה: כהן, מלכי תרשיש, עמ' מב.

94 פסקי ההלכה של דייני ורבני תוניס מקובצים רובם ככולם בספר, מעשה ב"ד, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשנ"ז, ובכללם היוכוח בין קהילות ג'רבא. נציין כי הספר הודפס לראשונה בידי הכמ"ה בשנת 1917 בקירוב.

95 שואל ונשאל ח"ח, חו"מ, סי' מד, תשובה משנת תש"ב (1942) (!); וכן ראה: הרב רחמים חי חויתא הכהן, שמחת כהן, ועד למען הרב, ברכיה, תש"ס, חושן משפט, סי' י, יא.

הכיבוש הצרפתי של תוניסיה, שחל בשנת 1881, הביא עמו שינויים כלכליים מרחיקי לכת גם בג'רבא. חיל המצב הצרפתי והמרכז המנהלי-שלטוני שהתמקמו בה הביאו לפריחת הכלכלה, והאי נעשה אירופי יותר. אולם היהודים והמוסלמים כאחד התבצרו בעמדותיהם הדתיות, והמצוות ומנהגי היהדות המשיכו להישמר לעיני כל.⁹⁶

בספרו "ברית כהונה" תיאר הכמ"ה את מערכת השלטון היהודי-קהילתי בג'רבא לאחר הכיבוש הצרפתי משנת 1913 לערך. על פי תיאורו, הוחלט להקים 'ועד קהילה',⁹⁷ רוצה לומר ועד שנבחר על ידי הקהל ואושר על ידי השלטון הצרפתי ואשר כונה בג'רבא בשמו הצרפתי 'כומית'. אנשי ג'רבא שראיינתי לצורך עבודה זו טענו, כי למרות שמבחינה טכנית נחשבו ראשי הוועד כסמכות עליונה מעל בית הדין וייצגו את הקהילה מול השלטון המקומי, הרי שלא נתקיימה היררכיה זו הלכה למעשה, שכן ראשי הוועד לא החליטו שום דבר בעצמם והיו מביאים את דבריהם לפני בית הדין, שהיה הפוסק והמכריע והאחרון. למעשה, סיפרו, שאנשי הוועד ביקשו לדבר לפני הרבנים בישיבות שנערכו שכן, לטענתם, לאחר שהרבנים טענו את טענותיהם, אין הם יכולים לסתור אותן, והם נאלצים לקבל את דבריהם ללא עוררין.⁹⁸

יושבי ה'חארה זר'ירה' נהנו מרווחה כלכלית יחסית, מאחר שזכו להכנסות רבות מחגיגות ל"ג בעומר שנערכו כאמור בבית הכנסת הנודע אל-גריבה. ועד ה'חארה כבירה', לעומת זאת, נאלץ לגבות כספים ממספר מקורות: הן מיסים ישירים⁹⁹ והן מיסים עקיפים.¹⁰⁰ הרבנים הוסיפו תקנות שונות שמטרתן למנוע מאדם להערים על הוועד ולא לשלם את מיסיו.¹⁰¹ באופן טבעי, עורר עניין זה ויכוח בין יושבי הקהילה, שהתלוננו על הסכום שאותו היו צריכים לשלם ובחלק מהמקרים אף סירבו לעשות כן. כדי להכריחם לשלם הטיל הוועד סנקציה חמורה וקבע, שאדם שאינו משלם את חובותיו, לא יוכל לקבל כתובה מבית הדין.¹⁰²

⁹⁶ פ"ק, עמ' 329-331.

⁹⁷ ברית כהונה ח"א, יו"ד מערכת ו סי' ה-ו; מערכת ר סי' י.

⁹⁸ דברי הרב מ' כהן ודברי ש' חדאד, כפי שנמסרו בראיון למחבר.

⁹⁹ ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ק סי' יא; מערכת ת סי' ה, ועיין בהערות העורך שם. עוד על נושא זה, ראה: מסינג, החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות, עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1990, עמ' 26-30 (להלן, מסינג).

¹⁰⁰ ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ק סי' י; חדד, עמ' 27.

¹⁰¹ ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ת סי' יז-יח; חדד, עמ' 28; ברית כהונה ח"ב, חו"מ, מערכת ו סי' ה.

¹⁰² שם, מערכת כ סי' ב. בתחילה כללה הסנקציה גם איסור על ברית מילה לבנו של אותו חייב, אלא שבמקרה אחד סירב החייב לשלם והסכים לא למול את בנו אפילו יעבור היום השמיני. הרבנים הורו למול אותו אפילו הוא יסרב לשלם, ולמעשה הוחלט מכאן ואילך, להפסיק סנקציה זו. על הפרשה ראה: חדד, עמ' 27.

מלבד ועד הקהילה פעלו בג'רבא מספר מוסדות¹⁰³ שמומנו מכספי המסים הנזכרים לעיל. בחלק מהמקרים נערכו מגביות מיוחדות בנושאים מסוימים או עבור מוסדות מסוימים. המוסדות הללו נזכרים בכתבי הכמ"ה שמדבר בשבחם ואת חלקם אף ייסד הכמ"ה בעצמו, בכללם ועד אור התורה,¹⁰⁴ ועד ביקור חולים,¹⁰⁵ ועד בעבור העניים הצנועים,¹⁰⁶ חברת גומלי חסדים (חברה קדישא)¹⁰⁷ ועוד.¹⁰⁸

עד ראשית המאה העשרים לא קיבלו רבני ודייני ג'רבא משכורת תמורת עבודתם.¹⁰⁹ ובכל זאת, כוחם החברתי היה רב, עובדה שהתבטאה בהיותם סמכות מוסרית ודתית עבור הקהילה ומעצבי דעת הקהל.¹¹⁰ יוקרתו של בית הדין ג'רבא השפיעה על כל הסביבה ונשמרה אף בזמן השלטון הצרפתי ולאחריו. עובדה המוכיחה את ייחודה של קהילה זו, שלא הושפעה מהשינוי שחל בחברה היהודית בתוניסיה ומעליית המעמד הכלכלי המודרני עם הגעת הצרפתים. רבני ג'רבא הצליחו לא רק לדחות את מגמות החילון אלא אף לשמור באופן מהותי על הגישות הדתיות-מסורתיות, תהליך שבו היה לכמ"ה חלק מהותי בהצלחתו.¹¹¹

לקראת סוף המאה התשע-עשרה צומצמו תחומי פעילותו של בית הדין בג'רבא על ידי השלטון הצרפתי לנושאי אישות בלבד, ובמקביל העניק השלטון הצרפתי זכויות יתר לבתי הדין המוסלמיים, דבר שפגע באופן ברור בסמכות הרבנית.¹¹² בעשור השני של המאה העשרים ניטלה מבית הדין אף זכות זו, ורבני ג'רבא נאלצו לעסוק בפשרה בלבד בנושאי אישות.¹¹³ הדיינים הוזהרו ונזהרו לא לעסוק בתחומים האסורים עליהם.¹¹⁴ עם זאת, עברו מוסדות הקהילה בחסותם של הצרפתים תהליך של פורמליזציה, וזהות רבני

¹⁰³ יוסף זיו, יהודי ג'רבא, מרכז הנוער הדתי, אשקלון, תשמ"ג, עמ' 9 - 10 (להלן: זיו); בנימין חדד, ילקוט זכרונות, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ז, עמ' 10-11 (להלן: חדד, זכרונות).

¹⁰⁴ ברית כהונה ח"א, יו"ד מערכת ו סי' י; או"ח, מערכת ת סי' כו.

¹⁰⁵ שם, יו"ד, מערכת ו סי' יא.

¹⁰⁶ שם, שם, סי' ז - ח.

¹⁰⁷ שם, שם, סי' ט.

¹⁰⁸ על פעילות המוסדות בתקופת המודרניות, ראה: נעים, פרק 3.

¹⁰⁹ אפרים חדד ומשה ינאי, שורשים ביהדות תוניסיה, מור, באר שבע, 1978, עמ' 58-59.

¹¹⁰ על נושא זה, ראה: ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ר סי' ט.

¹¹¹ ראה נעים, פרק 3.

¹¹² חדד, עמ' 26.

¹¹³ מסינג, עמ' 31-32.

¹¹⁴ הכמ"ה רומז לקשיים שהציבה מערכת השלטון הצרפתית. ראה: ברית כהונה ח"ב, חו"מ, מערכת ו סי' ג: "...יש פרטים שיש כח ביד הדיינים [בג'רבא] ... ויש פרטים שהם מעסק ... ב"ד תונס ... ויש לא פה ולא בועד הנו[הנזכר]". עוד על ענין זה, ראה: שם, מערכת ד סי' ג - יא; מערכת ר סי' א - ג.

הקהילה נקבעה בהסכמת הממשלה וננקבה בשם. במקביל הוחלט כי על הדיינים לקבל שכר כדי שלא "יושפל כבודו [של הדיין] ברבים".¹¹⁵ תהליך זה התקבל בברכה על ידי הכמ"ה, ששכלל אותו והשתמש בו כחלק מגישתו המקדמת עקרונות מודרניים, שבאה לידי ביטוי הן בהצעות שהעלה והן בפעולות שונות שביצע.¹¹⁶

העובדה שיושבי ג'רבה התנגדו לרפורמות הצרפתיות המודרניות כדוגמת כי"ח, כפי שנפרט להלן, אפשרה להם להתמקד בחיזוק התפתחותם מבחינה רוחנית-דתית.¹¹⁷ אמנם, היו שטענו עוד שנים רבות קודם לכן, שהגיע קצה של הספרות הרבנית באזור,¹¹⁸ אך ספרות זו המשיכה להתפתח, וביתר שאת בג'רבה.¹¹⁹ מאז 1912, אז הוקם בית הדפוס הראשון בג'רבה¹²⁰ ועד שנת 1956 הודפסו, על פי הערכות שונות, בין שלוש מאות לשש מאות ספרים תורניים באי.¹²¹ במקביל נמשך הקשר הרוחני העמוק לארץ ישראל¹²² והביא כבר בתרע"ט (1919) לייסוד הארגון הציוני "עטרת ציון" (שנקרא כך על פי שנת הקמתו, תרע"ט = עטרת) בתמיכת רבנים שונים ובכללם הכמ"ה.¹²³

נדמה שההוכחה הטובה ביותר לירידת קרן התורה בשאר האזורים בתוניסיה היא העובדה שקהילות תוניסיה החלו לבקש מרבני ג'רבה לשמש רבנים בערים מרכזיות, ולבסוף אף בתוניס עצמה.¹²⁴ בכך, למעשה, התהפכו היוצרות, ולקראת אמצע המאה העשרים הפכה ג'רבה למרכז התורני המוביל באזור תוניסיה כולה.

¹¹⁵ ברית כהונה ח"א, יו"ד, מערכת ל סי' ז-ח; מערכת ר סי' ח.

¹¹⁶ נעים, פרק 2.

¹¹⁷ סלושץ התפעל כי "בשום מקום באפריקה לא מצאתי מספר מרובה כל-כך של ת"ח מובהקים אשר הציבור נוהג בהם כבוד ונשמע לדבריהם". ראה: הג"ל, עמ' 204.

¹¹⁸ E. Vassel, *La Littérature Populaire des Israélites Tunisiens avec un Essai Ethnographique et Archéologique sur leurs Superstitions*, Paris, 1905

¹¹⁹ ירון צור, "הרהורים של חוקר זר על ספרותם של יהודי תוניסיה", שורשים במזרח ה, יד טבנקין, תל אביב, 2002, עמ' 210 - 228

¹²⁰ Jacqueline Frquenkel, R. Attal, "Djerba, center de Diffusion du Livre Hbraïque", L'imprimerie Hebrique A Djerba, P.hd, Paris, 1982.

¹²¹ מסינג, עמ' 54, 56, הערה 130; חזון, פרק ד; שרה פרנקל, הדפוס העברי בג'רבה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1982.

¹²² ראה סיפורו של השליח הציוני יונה כהן, בג'רבה לא תיקנו גגות, כרמל, ירושלים, 1990, עמ' 7-12. והטעם ברור: מאחר שאינך מתכוון להישאר בגולה, מה הטעם לתקן את הגגות?! את התפעלותו של כהן מיהדות האזור ומיהודי ג'רבה בפרט, ניתן לחוות מספרו: עלייה ללא ירידה: יהודי תוניסיה, ג'רבה ואלג'יריה, כרמל, ירושלים, תשנ"ב, (להלן, כהן, עלייה).

¹²³ על מבנה התנועה ודרכי פעולתה, ראה: יהודה מסינג, "זיקתם של יהודי ג'רבה לארץ ישראל מראשית המאה העשרים ועד לעצמאותה של תוניסיה", בתוך: מ' זהרי, א' טרטקובר, מ' זנד וא' חיים (עורכים), הגות עברית בארצות האסלאם, ברית עברית עולמית והקונגרס היהודי העולמי - הסוכנות היהודית, ירושלים, 1981, עמ' 253-274.

¹²⁴ כהן, מלכי תרשיש, עמ' מב; שושן חורי, חיי חיים, מכון הרב מצליח, בני ברק, 2002, עמ' 44.

במקביל להעמקת תודעתם של רבני האי בדבר מעמדם הייחודי, כדבריו של הרב רבינוביץ: "אין כמעט קהילה בטוניסיה שהרב [המשמש בה] לא מיוצאי האי הקטן הזה".¹²⁵ עם זאת, המשיכו רבני ג'רבא לבקש את הסכמתם של רבני תוניסיה לחלק ניכר מפסיקותיהם ההלכתיות, בעיקר עד שנות ה-40 של המאה העשרים, בין השאר מחמת החובה שהטילה עליהם הממשלה.¹²⁶

מלחמת העולם השנייה הביאה להרעה במצב הכלכלי גם בג'רבא. היהודים נאלצו להנהיג חלוקת מוצרי מזון וסבלו מנחיתות כלכלית קשה לעומת הערבים שיכלו להמשיך לעבוד במשקיהם החקלאיים. תופעה של רעב כבד לא איחרה להגיע, ועובדה זו הביאה את רבני המקום, ובראשם הכמ"ה, ליזום חלוקת תמחוי מיוחדת לעניי ג'רבא.¹²⁷ אמנם בניגוד לשאר יהודי תוניסיה לא נדרשו יהודי האי להתגייס כעובדי כפייה, אך הם חיו בפחד מתמיד מהנאצים וחששו מדרישותיהם הכלכליות על כן אין תימא, שרבני ג'רבא תיקנו תפילות מיוחדות ותוספות קבועות לתקופת המלחמה, הדומות לתוספות הנהוגות בעשרת ימי תשובה.¹²⁸ יחד עם זאת, ניכרת גישתו האוניברסאלית של הכמ"ה בפסיקתו בתשובה לשאלה מיום י"ח סיון תש"ה (1945) כי יש חובה להמשיך לומר תפילות אלו למרות שגרמניה הנאצית נכנעה שהרי "כל עוד שלא שבתה המלחמה לגמרי, זאת אומרת גם עם היאפנים, אין אנו יודעים מה יהיה אחרית הדבר ... והסימן המובהק לזה [שמותר יהיה להפסיק את קריאת התוספות המיוחדות יהיה] כאשר יסודר 'חבר לאומים' מחדש ויהיה לו הכוח באופן המתאים כי לא ישא גוי אל גוי חרב ...".¹²⁹ גם בג'רבא שלאחר המלחמה היה המצב הכלכלי קשה. יהודים רבים היו מובטלים ונתרו ללא מזון ופרנסה. הם נאלצו להיעזר בקופת צדקה מיוחדת, שהוקמה לצורך זה על ידי הכמ"ה.¹³⁰

ראוי לציין כי גם בעת החדשה לא חל פיחות במעמדה של ארץ ישראל בקרב יהודי ג'רבא. השליחים מארץ ישראל שהגיעו לג'רבא, לאחר סיום הכיבוש הגרמני בצפון אפריקה, מצאו כר נרחב ופורה לצינונות באי,

¹²⁵ רבינוביץ, עמ' תריא.

¹²⁶ ראה דוגמאות אחדות מיני רבות: ברית כהונה ח"ב, אה"ע, מערכת א, סי' א, ג; חו"מ, מערכת כ סי' א. וכן ראה, עם הסתייגויות: שם, מערכת מ סי' א.

¹²⁷ חדד, זכרונות, עמ' 11-14.

¹²⁸ ברית כהונה ח"א, או"ח, מערכת צ סימן ג.

¹²⁹ שואל ונשאל ח"ג, או"ח, סי' ס"ג.

¹³⁰ חדד, זכרונות, עמ' 11 – 14.

וזאת בניגוד למצב בתוניסיה.¹³¹ השליחים ציינו בהתפעלות את הגעגועים העמוקים לירושלים, וסיכמו כי "... [יושבי ג'רבא הם] שרידים יקרים ... של יהדות חיה אשר בנקל תשתרש בארץ..."¹³².

ג. הכמ"ה וארגון כל ישראל חברים

רשת בתי הספר של כ"ה או בשמה הצרפתי Alliance Israélite Universelle פעלה בצפון אפריקה ובמזרח התיכון מאמצע המאה ה-19 ואילך וזכתה לרוב לשבחים רבים,¹³³ אולם יוצאת מהכלל היתה העובדה שחכמי ג'רבא סירבו, כאמור לעיל בכל תוקף, בניגוד לחכמי תוניסיה לאפשר לארגון כ"ה להקים בית-ספר של רשת 'אליאנס' באי ולא היססו להכריז חרם שחודש כל שנה על הארגון בשנת 1904. הסיבה כפי שנראה, להתנגדות עיקשת זו הייתה שחכמי ג'רבא הבינו, עוד לפני שהשפעות ההרסניות מבחינה דתית של ארגון כ"ה ניכרו בתוניסיה, כי להנחות היסוד של כ"ה ולתפיסה הקולוניאלית הצרפתית יש הרבה מן המשותף. ואכן, מקימי הרשת הצהירו כי מטרתם היא להביא למזרח "את אורות התרבות המערבית, באמצעות חינוך על פי מסורת בית הספר הצרפתי".¹³⁴ אך נכשלו בכך לחלוטין בג'רבא, ואכן, בכניסה ל'חארה זרירה' עמד בניין לבן מפואר, שהוקם על ידי כ"ה אך שימש בית ספר בעיקר לילדי הערבים, שכן אף יהודי לא שלח את ילדיו אליו עקב חרם הרבנים.¹³⁵ רבני ג'רבא ויהודי ג'רבא דבקו במערכת החינוך המסורתית והביאו אותה לידי שכלול בהנהגת הכמ"ה עצמו.¹³⁶

ארגון כ"ה ניסה בלא פחות מארבעה ניסיונות שהחלו בשנת 1874 ועד הניסיון האחרון בשנת 1937, לשכנע את רבני ג'רבא להתיר פתיחת ביה"ס כ"ה באי. כל הניסיונות נכשלו בחארה כבירה¹³⁷ ועם הצלחה

¹³¹ דברי הרב המייג'ור לוי יצחק רבינוביץ', המוזכר לעיל כרב הצבאי האנגלי הראשי, הארץ 8 אוגוסט 1943, בתוך: לסקר, עמ' 240-242.

¹³² יששכר (כינוי מחתרתי לשליח ההגנה נפתלי בר-גוריא), חורף תש"ד, בתוך: לסקר, עמ' 250-251. עוד על החשיבות שייחסו חכמי ג'רבא לתנועה הציונית, ראה: נעים, פרק 4; יוסף טובי, "כתבים ציונים של חכמי ג'רבא", *מהות* כה, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשס"ג, עמ' 129-151; אלעזר בשן, "על יחסם של חכמי מרוקו במאות ה'ח והי"ט לחובת העליה לארץ ישראל", *ממזרח שמש עד מבוא*, אורות יהדות המגרב, לוד, תשנ"ו, עמ' 3-12; ש' דשן, "רשמי ביקור אצל יהודי ג'רבא ב-1995", *אלפיים* 15, עם עובד, תל אביב, 1997, עמ' 168-182.

¹³³ עוד על פעילות הארגון, ראה: רודריג, הערה 5; ירון הראל, הרב יצחק אבואלעפיה: מוביל המהפכה החינוכית בדמשק 1895 – 1964, מכאן ומשאם 11, תל אביב, תש"ע, עמ' 10 – 12. מתיו מרק סילבר, בשליחות המערב: מבט אחר על ההיסטוריה היהודית המודרנית, בני ברק, 2014, עמ' 49 – 59; מאיר נורי, שירת רמ"א, הרב רפאל משה אלבאז, מאדריכלי השירה העברית במרוקו, ירושלים תשע"ג, עמ' 63 מבוא, ועמ' 372 מהדורת השיר.

¹³⁴ F. L'evy, "L'œuvre de l'Alliance Israélite Universelle - L'AI.U", *Revue de Linguistique Appliquée* 78, 1990, pp. 97 – 107

¹³⁵ לוי יצחק רבינוביץ', "יהודי האי ג'רבה", *מתניים* צג-צד, הרבנות הצבאית הראשית, תל אביב, תשכ"ד, עמ' 101-103; סלושץ, עמ' 92 – 93, 198-194, 210-208; מסינג, עמ' 63-80.

¹³⁶ נעים, פרק 3.

¹³⁷ על תיאור ביקורו של ויטאליס נציגה של כ"ה בניסיונו האחרון לשכנע את בני הקהילה בנחיצות ביה"ס כ"ה, ראה: טייב. על תוצאות הכישלון והאימונים שנכשלו על רבני האי, ראה: נגר, עמ' 205.

מועטת בחארה זרירה.¹³⁸ וזאת, למרות ניסיונות של גורמים שונים¹³⁹ רבניים מקרב רבני תוניסיה¹⁴⁰ ואף לא יהודים¹⁴¹ לאפשר פתיחת ביה"ס כזה. בספר המנהגים הידוע שלו "ברית כהונה" ציין הכמ"ה כי עוד מימי הרבנים שקדמו לו נתקנו באי ג'רבא חרם והסכמה חמורה שלא "...תהיה (!) בית ספר כי"ח פה בשום אופן...".¹⁴² כאמור, כוונתו לסירוב של חכמי ג'רבא לאפשר לכי"ח להקים בתי ספר באי,¹⁴³ למרות רצונם של ראשי כי"ח לעשות זאת.¹⁴⁴ יתר על כן, רבני האי הכריזו חרם על ההשתתפות בבית הספר של ארגון כי"ח, ודבקו במערכת החינוך המסורתית. הכמ"ה, שחשש מפני הפרת החרם, נדר נדר לפיו אם ידע ידיעה ברורה שביה"ס כי"ח לא יפתח בחארה כבירה, ילך לבית הכנסת אל-גריבא וייתן חמישה פרנק לצדקה.¹⁴⁵ הסיבה להתנגדות של חכמי ג'רבא, הסביר הכמ"ה נעוצה בעובדה, שאכן אירעה בתוניס עצמה, ש"האומה הכובשת", פותחת בתי ספר ו"בולעת" את הנכבשים, לביטוי זה "האומה הכובשת", נתן הכמ"ה משמעות כפולה, הן השלטון הצרפתי שאחת ממטרותיו העיקריות היו להפיץ את התרבות הצרפתית, והן בנוגע לארגון כי"ח, שאת תוצאות פעולתו השלילית מבחינת היהדות, ראה הכמ"ה בקרב יהדות תוניסיה. "בליעה" זו של האומה הנכבשת, המשיך ופירט הכמ"ה מתרחשת בארבעה מובנים: מצד השפה, מצד השמות, מצד המנהגים, וכן מצד עזבם את תורת ה'. לדברי הכמ"ה, בכל רגע מתבטל חלק מלאומיותה של "הנכבשת" (תוניסיה, או במקרה זה ג'רבא), "ובימנו אלה אדירי הממשלות הנאורות בעלי החופש והדרור שמו עינם להעלכון הגדול הזה וחוקקו זכויות לעמי המיעוט ... אך עדין לא נגמרו התנאים וה' יגמור לטובה אות לטובת ישראל ולטובת ולשלום כל העולם כולו...".¹⁴⁶ הכמ"ה התייחס לתהליכי הדמוקרטיה והשוויון העוברים על העולם ככאלה שנועדו למנוע התבוללות הן בקרב היהודים והן בקרב עמים אחרים, אולם לדבריו עדיין לא נסתיים התהליך. הוא קבע כי לימוד הלשונות הזרות והמדעים משכיח את התורה והביא משל ארוך ומפורט שהנמשל שלו הוא שאלו הלומדים לימודים כאלו דומים לחולי מחלה מידבקת הגורמת לכך שלא ייוולדו להם ילדים,

¹³⁸ בשנות העשרים למדו בביה"ס הממשלתי כ-45 תלמידים יהודים בלבד, ראה: מסינג, עמ' 63-80.

¹³⁹ מדובר במשפחת פריאנטי שהיתה בעלת קשרים כלכליים הדוקים עם השלטונות, וכן סוחרים עשירים בני המקום.

ראה: נגר, עמ' 204; סלושץ, עמ' 199.

¹⁴⁰ מדובר הן ברב ישראל זיתון, רבה הראשי של תוניסיה בשנת 1904 שראה בניסיונות הארגון אפשרות לקדם את בני הקהילה מבחינה כלכלית, ראה: כהן, מלכי תרשיש, עמ' קנט. והן, בגבאי בית הכנסת אלגריבא שהתנו את הסכמתם בפיתוח של בית הכנסת, ראה: סלושץ, עמ' 63.

¹⁴¹ כך המושל הצרפתי של האי תמך בהקמת ביה"ס כי"ח. ראה: סלושץ, עמ' 47.

¹⁴² ברית כהונה א, או"ח, מערכת ב סי' יט.

¹⁴³ יזיו, עמ' 7; סלושץ, עמ' 57; מסינג, עמ' 63-73.

¹⁴⁴ מכתבו של דוד קאזס, המנהל הראשון של כי"ח בתוניסיה, בתוך: רודריג, עמ' 167-168.

¹⁴⁵ סתרי משה, בתוך: תורת משה, עמ' מז, סעיף יב.

¹⁴⁶ יד משה, פרשת כי תבוא, עמ' תקצט סי' יב.

במילים אחרות, אם לא ישמרו על דרך התורה והמצוות וינטשו את עם ישראל יגזרו על עצמם כליה רוחנית.¹⁴⁷ כך הסביר את המושג 'שבת זכור' שהוא כינוייה של השבת שלפני חג הפורים בה זוכרים את עניין עמלק. הכמ"ה פירש כי מדובר במצווה של זכירת השבת המוטלת על האב, שתפקידו להרחיק את בניו מכל "דברים קלים ולא יבואו ק"ו לחמורים". לדבריו, כאשר מעוניינים האומות לגרום לעם ישראל להתבולל, הם מתחילים מגזרת השבת, כי היא שקולה כנגד כל המצוות. לכן הקריבו בני ישראל עצמם על כך, למרות שאינה בגדר 'יהרג ובל יעבור'. הכמ"ה העמיד את הדברים במדרגת קל וחומר, שהרי בעבר איימו על ישראל ברצה - ולא עברו, ואילו היום "נותנים מלכי תבל חופש ורשות גמור לכל איש מישראל לשמור שבת אינו דין שיש לנו להשתדל...".¹⁴⁸ לדבריו, ניסיונות דומים עשו האומות לגרום לשמד בישראל על ידי ביטול הקודשים, המועדים והמילה.¹⁴⁹ אשר על כן, אסר הכמ"ה ללמוד את חינוך העמים הנוטים מהתורה ומהמצוות העלול להשפיע על הבנים. התגובה הטובה ביותר נגד עניין זה, לדעתו, היא לעלות לארץ ישראל, שם תימנע ההתבוללות.

הכמ"ה קבע כי אם יצאו בניו של אדם לתרבות זרה, הרי טוב לו שלא הקים זרע כלל, ובמיוחד - ובכך הוא רומז לארגון כ"ח - אם המורים נראים כיהודים אך כוונתם "לשרש תורה ומצוות ... לדעתי אסור אפילו להכנס למקום זה אפילו כניסה בעלמא והרי הם כבתי עכו"ם...". הדעות שאותן ירכשו התלמידים מארגון כזה, עלולות להשתרש אצלם עד זקנה ושיבה, ולכן אסור גם להתחתן עם יהודים בעלי גישות המקובלות בארגון כ"ח ולאכול מיינם ומפתם. הכמ"ה טען כי למעשה מדובר במדרון חלקלק: יהודים שהקלו בדברי חז"ל, פרקו לאחר מכן עול מצוות מדאורייתא והיו למינים גמורים.¹⁵⁰ הכמ"ה הוכיח ממעשי האבות את טענתו, כי יש להתרחק מעמים אחרים ומאלו המחקים אותם. לכן, הגדיר, יש צורך לקבוע מקום נפרד למושב בני ישראל, שלא יתערו עם הגויים ולא ילמדו מחוקותיהם.¹⁵¹ כך לדוגמה, הסביר כי יעקב חנה מחוץ לעיר כשחזר לארץ כנען, כדי שלא ללמוד ממעשי המקומיים,¹⁵² וכך עשו גם בני ישראל שרצו להתרחק מהחינוך הקלוקל של המצרים, שהיו רעים, חטאים ומלאי זימה. לכן ביקשו מראש להתיישב בארץ

¹⁴⁷ תורה וחיים א, מערכת ת סי' א.

¹⁴⁸ דרש משה, דרוש יג, עמ' קמ-קנח.

¹⁴⁹ ברית אבות ב, בתוך: ברית משה, פרק שלישי, משנה טו, עמ' קסד-קסה, סעיף א, ג.

¹⁵⁰ תורה וחיים א, מערכת ח סי' ב.

¹⁵¹ יד משה, פרשת מקץ, עמ' רפג סי' מו.

¹⁵² שם, פרשת וישלח, עמ' רח סי' סא.

גושן, מקום מרוחק מהמצרים.¹⁵³ אפילו את דברי המן בבקשו להשמיד את בני ישראל הסביר הכמ"ה שניתן לפרש בשני אופנים: "לאבדם או לעבדם". לאומות, הסביר הכמ"ה, יש שני סוגי מלחמה עם ישראל: מלחמה גשמית ומלחמה רוחנית כאשר הראשונה מכוונת להשמדה בפועל או בכוח. כלומר אנשי המן ישעבדו את בני ישראל עד שיאבדו, ואת השנייה ניתן לפרש כך שמטרת המן היא להביא לאבדן האומה על ידי נתינתה לחינוך זר ועל ידי כך שיכריחו אותם ללמוד בבתי ספר זרים עד שיתבוללו.¹⁵⁴ עוד הסביר הכמ"ה, כי המן טען בפני אחשוורוש שדת ישראל שונה מכל הדתות וזאת משתי סיבות: הראשונה, שבכל שאר הדתות יש מן הדתות האחרות, ואילו הדת היהודית אינה כך; הסיבה השנייה לשוני הבולט בין הדתות, אליבא דהסברו של הכמ"ה את דברי המן, היא שהעמים האחרים מקבלים עליהם דתות שונות ברגע שנמלך עליהם מלך חדש, אך היהודים שונים בכך משאר העמים.¹⁵⁵

כדי להמחיש את ההבדלים בין החינוך היהודי לחינוך מתבולל תיאר הכמ"ה כמה מיסודותיו של חינוך מתבולל ותוצאותיו. היהודים, אמר הכמ"ה, סומכים על תורת ה', בעוד המתבוללים שחונכו על ברכי זרים חושבים שכל הדברים באו מחמת המקרה על פי הטבע.¹⁵⁶ בני ישראל סומכים על ה' ומאמינים בתורת שחר ועונש, ולכן לא מתאבדים, ואילו המחנך את בנו על ברכי זרים גוזל ממנו את הנעימות הרוחנית והגשמית ועתיד לסבול בגלל מעשיו, ו"אין רפואה למכתו".¹⁵⁷ כדוגמה הצביע הכמ"ה על מרדכי היהודי, שחשב על כלל ישראל, ובניגוד לכך, "ומזה יבושו רבים השתולים על ברכי זרים ונתחנכו על פי דרכם ... והם רק הם (!) מביטים רק אל טובתם ורעתם ועל בצע כסף או הנאה מהמשלה ... ומוכרים ומוסרים את כל הקהלה קדוש ... ועיננו ראו ... כי גם בעולם הזה סופם לאבדון ... מלבד העונש הנצחי...".¹⁵⁸ דוגמא נוספת אותה הביא הכמ"ה, היא המצרים, שהיו מוכנים לרצוח את ילדי העברים ברוב אכזריותם, מתוך נקמה ומרצון להביא לאובדן האומה הישראלית. גם כיום, הזהיר הכמ"ה, אלו המלמדים את בניהם ובנותיהם לשונות זרות "בטרם יכירו ובטרם השתרש בלבבם טיב האומה אומתינו הישראלית", עלולים לגרום לילדיהם להיבלע

153 משה ידבר, בתוך: זכות משה, חידושי הגדה של פסח, עמ' תכח-תכט, סעיף י.

154 אגרת הפורים, בתוך: דרש משה, פרשה ג, עמ' רסג-רסד, סעיף יג.

155 חידושי מגילת אסתר, בתוך: תורה וחיים, עמ' שעז, פרשה ג.

156 יד משה, פרשת בחוקותי, עמ' תלט ס' ט.

157 שם, פרשת ואתחנן, עמ' תקל-תקלא ס' יג.

158 אגרת הפורים, בתוך: דרש משה, פרשה ד, עמ' רע, סעיף יב.

בין האומות. ולכן יש ללמוד שפה זרה רק אם מוכרח "דווקא ואין להוסיף עליו".¹⁵⁹ ההסתייגות האחרונה חשובה, מאחר שהיא מצביעה כמדומה על הלך רוחו של הכמ"ה, שאמנם אסר תחילה לחלוטין על הלימוד, אולם ברור כי יש לדעתו מקרים שבהם אין מנוס מידיעת שפה זרה, ועל כן נטה להתירה באופן מוגבל. הדברים מצטרפים להצעות של הכמ"ה להורות על למידה וכתובה בשפות זרות כאשר הדבר משרת את הצורך לעלות לארץ ישראל, כחלק מתהליך הגאולה, או את הצורך העולמי בשלום - אידיאליים שאותם ראה הכמ"ה ראויים ביותר.¹⁶⁰

דוגמה בולטת להסתייגות כזו ניתן לראות בשאלה המתארת את המצב בג'רבא, שם הוזכר כי יש שתי שכונות בג'רבא (מלבד חארה זר'ירה): חארה כבירה, שם כולם ישראל ומוטל חרם על ביה"ס הממשלתי, וחומת א-סוק, שם כולם גויים ומעט ישראל, ושם יש בית ספר ממשלתי. לעניין זה יש להבהיר כי בית הספר המדובר אינו בית ספר של כ"ח.¹⁶¹ השאלה שנשאלה היא האם מותר לבנות בית ספר כזה ליד החארה כבירה או שישנו חרם גם בזה. השואל ציין כי תלמידים מהחארה כבירה הלכו בעבר לביה"ס הממשלתי, שנמצא בחומת א-סוק "ואין פוצה פה ומצפצף בין קודם ההסכמה בין לאחר ההסכמה". בתשובה פסק הכמ"ה לאסור, מאחר שהחרם חל על כל סביבות החארה כבירה עד חומת א-סוק, ומכאן שהאיסור הוא "תחום שבת שהוא אלפים אמה ... שעולים מיל (=קילומטר) ושלוש מאות ושישים מיתר(!)". בשאר המקומות, קבע הכמ"ה, מותר להקים בי"ס שכזה מאחר שאין החרם תופס שם. במקביל, הגדיר, החרם שאותו הטילו חכמי ג'רבא בעבר הוא חרם דאורייתא, והוא חל גם על הדורות הבאים.¹⁶² מן השאלה והתשובה עולות מספר עובדות: ראשית, לביה"ס הממשלתי בחומת א-סוק, הלכו תלמידים מחארה כבירה מבלי שהובעה התנגדות מצד הקהל והרבנים, לא טרם החרמת ביה"ס של כ"ח ולא לאחריה. שנית, הכמ"ה אמנם אסר להקים בי"ס של כ"ח ליד השכונה הגדולה, מאחר שהאזור כלול בחרם שאותו הטילו רבני ג'רבא, אך עם זאת, לא ראה לנכון להרחיב את גבולות החרם ולהחילו על כל גבולות האי ג'רבא, או בכלל על כ"ח בכל מקום שהם. הדבר מתמיה: אם בי"ס של כ"ח גורם רעה כל כך גדולה, מדוע אין הכמ"ה, ששימש כראב"ד של שתי השכונות בג'רבא, אם כי, כוחו בחארה זר'ירה היה חלש יותר, כפי שהגדרנו בפרק הראשון, אסר על

¹⁵⁹ יד משה, פרשת שמות, עמ' שב-שג סי' י.

¹⁶⁰ לפירוט בנושא זה, ראה: נעים, פרק 5.

¹⁶¹ סלושיץ, עמ' 202, 208 – 209.

¹⁶² שואל ונשאל ח"ו, יו"ד, סימן קעב.

הקמתו כעקרון? האם ראה הכמ"ה את היתרונות היחסיים של ארגון כ"ח, אך מאחר שלא היה יכול לבטל את החרם הסתפק בהימנעות מהרחבתו? ברור שהכמ"ה לא יכול היה לקבל אפשרות של הקמת בית ספר הפוגע בערכי הדת, אך האם יכול היה לקבל את השיטות המודרניות של כ"ח ולהנחילן בבית ספר שבו כן יכול היה לתמוך מבחינה דתית?!

יתר על כן, כבר הוזכרה העובדה שהכמ"ה שלל את השיטה לפיה מלמד כל רב כיתה נפרדת ונושא ספציפי (אותיות, מילים וכיוצ"ב), ועולה כאן השאלה: האם התעמת הכמ"ה במובלע עם גישת ביה"ס כ"ח, שפעל בצורה דומה להפליא לשיטה המתוארת בדברי הכמ"ה, ושלל אותה מן הבחינה הפדגוגית, על סמך ניסיונו, ולא שלילה מוחלטת מן הבחינה ההלכתית?! שהרי כפי שהזכרנו קודם, לא היו בג'רבא בתי ספר אחרים שפעלו כך. לצערנו, אין בידינו מקורות מספיקים לענות על שאלות אלו. אולם אין ספק שמדובר בהערות המעוררות למחשבה, ביחס לנכונותו האישית ולסובלנותו של הכמ"ה לקבל דעות שונות מן המקובל.

ד. הכמ"ה ויחסו לצרפת

בניגוד לכל הנאמר לעיל, מכתבי הכמ"ה ניכר כי הוא העריך מאוד את התרבות הצרפתית, ואף ראה צורך להכריז על כך ולהביע תמיכה בפעילות הצרפתית. כך לדוגמא, בשנת תרצ"ב (1932), הספיד הכמ"ה את "ראש ממשלת צרפת" - הכוונה לנשיא הצרפתי פול דומר,¹⁶³ שנרצח על ידי מתנקש – באמרו שיש להצטער על כל אדם כפי גודלו ומעלתו, ועל כן "במיתת עטרת ראשנו ראש ממלכתנו וממלכת כל ערי צרפת ... וגם מיתתו היתה באופן זר ומוזר ... וגם סבל הרבה מהמכות שהוכה וגם מיתתו היתה על ידי פרא אדם שלא הרע לו כלל הא ודאי יש להצטער ולהתאבל עליו מאוד...". איש לא כפה על הכמ"ה להספיד את הנשיא ואיש לא היה מתרעם אם לא היה מזכיר זאת כלל, ולפיכך ברור שהנשיא הצרפתי והפעולות שפעלה צרפת למען העולם כולו היו חשובים עד מאוד בעיניו. זאת ועוד, לדעת הכמ"ה, צרפת היא הראשונה שהעניקה לאזרחיה "חופש ודרור", שם קוד בהגותו של הכמ"ה לתהליכים המודרניים שעברו על העולם. על ידי כך

שינה השלטון הצרפתי לטובה גם את מצב היהודים החיים במדינות השונות בכל ההיבטים - בענייני גוף, מומן ונפש. הוא שיבח את הממשלה בצרפתית על שבחרה לראשונה בדרך דמוקרטית של בחירת נשיא, וזאת על פי בחירתם רוב התושבים, ובנוסף העמידה שורת נבחרים שלהם זכות לקבוע חוקים ואף להתווכח עם ראש הממשלה הנבחר, ו"בזה המדינה ניצולת מכל מיני שגיאה וטעות כי לפי ריבוי הדיעות והויכוחים מתברר האמת..."¹⁶⁴. רעיון נפלא זה, לדברי הכמ"ה, מתפשט עתה בעולם, ומכאן יוצא שאין מלך שאינו כפוף לאחרים, אלא ה' לבדו, ולכן פגיעה ב"ראש האיברים [=נשיא צרפת]" היא דבר קשה ביותר, שיש להתאבל עליו. הכמ"ה אכן ביכה את ראש ממשלת צרפת, "איש גדול ונפלא זה ... וכפינו פרושות השמים כי אל נקמות ה' ינקום את דמו השפוך מיד האויב הבליעל הפראי הזה ... [ו]ינחם את כל בני המלוכה ואת כל בני צרפת..."¹⁶⁴.

חשיבותה ומרכזיותה של צרפת הביאה את הכמ"ה לקביעה חשובה נוספת: על פי הגדרת הכמ"ה, ישנן ארבעה סוגי מלחמות: מלחמת רשות – שכל אדם רשאי להשתתף בה ומטרתה היא הגדלת כוח האומה; מלחמת כבוד – הנעשית בידי מדינה שנפגעה ממדינה אחרת; מלחמת מצווה – לשם הצלת או התנגדות למדינה שהולכת בדרכי רשע ואכזריות; ומלחמת חובה – בבחינת "הקם להרגך השכם להורגו". הכמ"ה קבע כי מלחמת העולם השנייה היא בגדר מלחמת מצווה ומלחמת חובה גם יחד, שכן מדינות גרמניה ואוסטריה מתנכלות ליהודים, מבזות אותם ומפיצות עליהם "לשון הרע", ולעומתן צרפת אמונה על ה"צדק והאנושיות האחזה והשיוון ... אנו מחויבים לעזור לה ... אם בתפילות ... ואם בממון ... ואם בגוף..."¹⁶⁵. אין תימא אם כך, שהכמ"ה תמך בדרישה לתרום לממשלת צרפת בזמן מלה"ע השנייה "כל אחד ... כפי כוחו" וקבע זאת "כחובה גמורה ... מצווה גדולה מן המצוות היותר גדולות..."¹⁶⁶. הסיבה לחשיבותה של תרומה זו נובעת בעיקר מכך, שעל כל אדם מוטלת החובה לשים נגד עיניו "הטוב והחסד, השלום והשלחה הצדק והשיוון אשר באים לנו תמיד מהממשלה הרוממה צרפת..."¹⁶⁵. כך שיבח הכמ"ה גם את הממשלה כמי שדואגת לפרנסת העם, כפי שנעשה בזמן מלה"ע הראשונה והשנייה,¹⁶⁶ ואגב כך העיר, כי לבני המדינה יש הזכות לדרוש מהממשלה את מחייתם, שכן חובה זו מוטלת עליה לקיימה.¹⁶⁷ הדברים הללו מצטרפים

¹⁶⁴ פקד משה, בתוך: זכות משה, דרוש לד להספד, עמ' רלא-רלד.

¹⁶⁵ תורה וחיים א, מערכת מ סימן ב; מערכת ש סימן יד.

¹⁶⁶ יד משה, פרשת מקץ, עמ' רנב ס' מ.

¹⁶⁷ שם, עמ' רפד-רפה ס' נא.

לשיטתו לפיה ראה הכמ"ה בקהילה המקומית גוף שמחויב לטפל בכל עניני הפנים של הקהל, כשם שהמדינה היא המחויבת לעשות זאת עבור כלל אזרחיה.¹⁶⁸ בנאומים שונים שנשא מול ראשי הממשל המקומי, שב הכמ"ה והדגיש את החוב שחייב עם ישראל לצרפת ואת החובה לסייע לה בכל דרך, וסיים בהריעו: "תחי החרות! תחי האחוה! ויחי השלום לעולם... תחי צרפת! תחי צרפת..."¹⁶⁹ לא נטעה אם נאמר שהכמ"ה ראה בצרפת מדינת מופת, כמי שמובילה מהפכה שוויונית ומקדמת עקרונות שאותם רצה הכמ"ה עצמו לקדם, קרי חרות, אחוה ושלום עולמי. קרוב לוודאי שמבחינתו, נתפסה צרפת כמקדמת את שלב הגאולה, ומכאן השבחים שחלק לה בכל פה.

המעמד המרכזי והחשוב של צרפת בעיניו, העניק לה זכות נוספת מבחינתו של הכמ"ה. ראשית, יש לזכור כי ככלל אסר הכמ"ה על לימוד שפות זרות, אולם, הוא הכיר בעובדה שיש מילים שעדיין אינן קיימות בשפה העברית, והתיר להיעזר בשפות זרות למילוי החסר. מסתבר שבמקום שיש חשש להתבוללות, כגון בחו"ל, אסר הכמ"ה ללמוד שפות זרות, ואילו בכל הנוגע לתנועה הציונית, ובפרט לקיומה של המדינה היהודית שמטרתה, בין השאר, היא להעמיד תריס נגד ההתבוללות,¹⁷⁰ התיר הכמ"ה את השימוש בלע"ז בתנאים מסוימים. במקום אחר כתב, כאמור, כי העיתון המיועד לסייע לעולים לעלות לארץ ראוי שיהיה בעל ג' דפים, הראשון בעברית, השני בערבית והשלישי בצרפתית.¹⁷¹ יתר על כן, הכמ"ה שיבח את האומות, "...על אשר הסכימו רבי ושרי המדינות באגודת העמים בסאן-רימו להיות ארץ ישראל לישראל וקיבלה אנגליה הסוכנות (=מנדט) על זה..." בעיני רוחו של הכמ"ה, קבלת המנדט הבריטי מהווה שלב ראשון בתהליך הגאולה ההולך ומתקדם. חשיבותו של כתב המנדט היא כה גדולה, עד אשר - הכריז הכמ"ה בהתלהבותו - "מעתה אין ספק כי זהו ראשית והתחלת הגאולה (הדגשה שלי, י"נ) וראוי לכל איש ישראלי לתת אלפי תודות לו ברוך הוא... וכן ראוי... [לתת] תודה למלכי הברית..." הכמ"ה הודה לקב"ה, אך לא שכח להודות למעצמות, ובראשן בריטניה וצרפת, על הסכמתן לתת אישור זה.¹⁷² כלומר, הכמ"ה הדגיש כי יש להכיר תודה לאומות שסייעו להקמת הבית הלאומי, ובתוך כך הזכיר כי מדובר בגאולה המונהגת על ידי

¹⁶⁸ נעים, פרק 3.

¹⁶⁹ סתרי משה, בתוך: תורת משה, עמ' סב-סה, נאומים א, ד, ה.

¹⁷⁰ חשוב לציין כי עיקרון זה היה משותף לראשי הציונות ולכמ"ה. ראה: יורם חזוני, "האם הרצל רצה מדינה יהודית?", תכלת 11, שלם, ירושלים, 2001, עמ' 73 – 105.

¹⁷¹ ברית כהונה ב, אבה"ע, מערכת ל סימן ב.

¹⁷² מטה משה, בתוך: זכות משה, דרוש ה לאתחלתא דגאולה, עמ' מז-נד.

הקב"ה בצורה טבעית: "...וכבר התחילו ניצוצי וקויי הגאולה ... וכל משכיל ... עיני שכלו תחזינה ... שכל אלה: המלכים ורוזניהם וראשי אחינו הציונים והסוכנות היהודית הם הם שלוחי ההשגחה העליונה (הדגשה שלי, י"נ) לפנות דרך ומסלול ישר אל הגאולה העתידה...". הכמ"ה הוסיף כאן נדבך וקבע, כי גם מלכי האומות ונציגיהם הם שליחי ה' המסייעים לגאולה. אין תימא, על כן, שהוא החליט לחבר לכבודם ברכה מיוחדת אותה חיבר: "...ועתה הנה הארת פניך ... ותשם בלב הממלכות האדירות רודפי הצדק והמישרים צרפת ואנגליא (!) להיות נאותים יחד להשיב ישראל על כנם ... ברוך אל ההודאות הנותן תשועה למלכים... צרפת ... אנגליא ... ועוזריהם בכלל ובפרט".¹⁷³

ה. סיכום ומסקנות

חשיבותה של התקופה המודרנית לא נעלמה מעיני הכמ"ה והוא היה מודע לתמורות המרכזיות המתרחשות בעולם בעקבות מגמה מרכזית זו. הכמ"ה הבין את חשיבותה של צרפת ואת התפקיד המרכזי שמילאה בהנחלת העקרונות הדמוקרטיים לאנושות כולה. אשר על כן, שיבחה את צרפת בכל פה וראה בה ובשלטונה דוגמה למדינת מופת. יחד עם זאת, הכמ"ה היה מודע באופן מהותי לא פחות, לסכנות האורבות לעם היהודי ולדת היהודית והנובעות מאותם עקרונות ממש. מבחינה זו החליט הכמ"ה כי יש לבחון בצורה ברורה את העקרונות המודרניים ולהבין אותם על בוריים. ולמסקנתו עקרונות שמתאימים לעם היהודי ולעולם כולו מבחינה הלכתית יש לקבל, ולכן קיבל את העקרונות הצרפתיים. מאידך, עקרונות או גישות כדוגמת ארגון כ"ח המסכנים את העולם היהודי כפי שהוכח על פי התוצאות בתוניסיה השכנה, יש לפסול. מבחינה זו דומה גישתו של הכמ"ה לגישתו של רבי מאיר אשר למד תורה מ"אחר" למרות שהלה התפקר . חכמים טענו כי ההסבר לכך הוא "תוכו אכל וקליפתו זרק". ר"ל, רבי מאיר למד תורה מ"אחר" בזהירות רבה את הדברים הטובים לקח ואילו את הדברים וההשפעות השליליות דחה. נדמה כי כלל זה תופס היטב לגבי גישתו של הכמ"ה בנושא זה ובנושאים נוספים רבים כמו גם לחכמי צפון אפריקה אחרים.

¹⁷³ דרכי משה ח"ב, בתוך: תורת משה, פרשת וירא, עמ' קצח-קצט.

רשימת ספרי הכמ"ה שיצאו לאור

להלן רשימת ספרי הכמ"ה שחלקם מוזכרים במאמר הנוכחי, מסודרים על פי שנת ההוצאה לאור של המהדורה שהייתה לפניי בעת העבודה. אדגיש כי חלק ניכר מספרים אלו הודפסו בפעם הראשונה רק לאחר מותו של הכמ"ה, ובחלק מהמקרים המתרגם או המלקט מצא פתקים שונים שעליהם רשם הכמ"ה את דבריו (על פי דברי הרב אשר חדד, שהוא כאמור המוציא לאור העיקרי של ספרי הכמ"ה מדובר במאות שכאלו). המתרגם או המלקט שיבץ אותם בספר נפרד או בתוך ספר קיים על פי דעתו ובהקפדה שלא יהיה שינוי בנוסח המדויק שאותו כתב הכמ"ה. לפיכך נתונים טכניים אלו, של שנת ההוצאה או של הקשר בין נושאים שונים המופיעים בתוך אותו קובץ, שיכלו להוות מקור למסקנות שונות, מאבדים מחשיבותם. אי לכך לא צוינו ספרים אלו על פי סדרם הכרונולוגי. יחד עם זאת אציין בהערה את ההוצאות הראשונות של ספרים אלו, את לשון הספר (עברית/ערבית), את הכתב (כתב מרובע, כתב רש"י) ועוד.

1. דרכי משה, דרשות על פרשות השבוע, מהדורת צילום, פרדס כץ, תשל"ו.¹⁷⁴

2. דרש משה, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשל"ז. כולל 3 ספרים:

א. סתרי משה (א)¹⁷⁵ זיכרונות שכתב הכמ"ה בעניינים שונים, וכן, זיכרונות מפי בנו,

הרב שושן הכהן.

ב. דרש משה, י"ח דרושים בנושאי פורים.

¹⁷⁴ מהדורה ראשונה: דפוס דוד עידן ושותפו, ג'רבא, תרצ"ה, מדובר ב-54 דרושים על פרשות השבוע, חלקם מתייחסים לאירועים היסטוריים עכשוויים, כגון: הציונות, מלה"ע הראשונה וכד', נדפס בעברית בכתב רש"י.
¹⁷⁵ בהוצאת אשר חדד נעשה שימוש ארבע פעמים בשם 'סתרי משה'. כדי להבדיל ביניהם, סימנו כל אחד מהם ע"פ שנת ההוצאה לאור, מהמוקדם למאוחר - א', ב', ג', ד'.

ג. איגרת פורים, חידושי מגילת פורים (=מגילת אסתר).

5. זכות משה, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשל"ח. כולל 7 ספרים:

א. סתרי משה (ב), זכרונותיו של הכמ"ה ועניינים כללים שונים עליהם רשם.

ב. מטה משה, י"ג דרושים בנושאים שונים, שנאמרו בשבתות ובאירועים.

ג. פקד משה, הספדים שנאמרו מפי הכמ"ה.

ד. משה ידבר, חידושי נביאים כתובים.

ה. ויקהל משה, הנהגות עצמיות וציבוריות שאותן רצה הכמ"ה להנחיל לציבור.

ו. גאולת משה, ענייני גאולת עם ישראל.

ז. אמת ואמונה, קונטרס שו"ת העוסק בהסברים שכליים הנוגעים לאפליה לכאורה,

הקיימת מבחינת ההלכה בין היהודים לעמים אחרים.

12. ברית משה, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשל"ט. כולל 7 ספרים:

א. ברית אבות, פירוש על מסכת אבות, ב' חלקים.¹⁷⁶

ב. לב אבות, פירוש נוסף על מסכת אבות, כוללני יותר.

ג. ברית כהונה (העוסק במנהגי ג'רבא), חלק שלישי.

ד. הלכה למשה, חלק שני, כללי פסיקת הלכה.¹⁷⁷

ה. גאולי משה, השלמות לקורות חיי הכמ"ה, מפי בנו הרב שושן הכהן.

ו. יד בתשובה, הלכות חזרה בתשובה.¹⁷⁸

ז. חיים ועושר, הלכות מעשר כספים.¹⁷⁹

17. יד משה, חידושים על חמשת חומשי תורה, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשמ"א.¹⁸⁰

18. קול משה, חידושי ש"ס, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשמ"ב.¹⁸¹

¹⁷⁶ מהדורה ראשונה, של החלק הראשון בלבד: ש' צוקערמאן, ירושלים, תרס"ה, נדפס בעברית, הכמ"ה ייעד אותו לקהל הרחב (אך הדובר עברית), כפי שכתב בפתיחתו, דבר העומד בסתירה לכאורה, לכתב רש"י המיועד לרוב לקהל הלמדני, עם זאת, יתכן וזו החלטת ההוצאה שהמרחק בינה לבינה לבין ג'רבא הקשה על קבלת החלטות משותפת.

¹⁷⁷ מהדורה ראשונה: דפוס עידאן, כהן, צבאן וחדאד, ג'רבא, תשי"א. בעברית, לאחר מותו של הכמ"ה, באותיות מרובעות.
¹⁷⁸ דפוס עידאן-כהן-צבאן-חדאד, ג'רבא, תשי"י, הודפס לאחר מותו של הכמ"ה, בערבית, מיועד לכלל הציבור, נכרך ביחד עם חיים ועושר ויד משה על ספר בראשית.

¹⁷⁹ מהדורה ראשונה: דפוס עידאן-כהן-צבאן-חדאד, ג'רבא, תשי"י, נדפס בעברית, אותיות מרובעות, מיועד לכלל הציבור, לאחר מותו של הכמ"ה, נכרך ביחד עם יד בתשובה ויד משה על ספר בראשית.

¹⁸⁰ מהדורה ראשונה: דפוס עידאן, כהן, צבאן, חדאד, ג'רבא, תשי"י על ספר בראשית בלבד, נכרך ביחד עם ספר יד בתשובה וספר חיים ועושר, הודפס בכתב רש"י.

¹⁸¹ מהדורה ראשונה: המדפיסים חדאד, עידאן, כהן, צבאן, ג'רבא, תשי"ט. על מסכת ביצה בלבד, עברית, אותיות מרובעות.

19. הלכה למשה, כללי ש"ס ופוסקים, הוצאת הרב נסים כהן, בני ברק, תשמ"ד.¹⁸²
20. תורה וחיים, ב' חלקים, מוסר ומידות, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשמ"ט.
22. ברית כהונה השלם, ב' חלקים, ספר על מנהגי ג'רבא על פי ארבעת חלקי השו"ע, מכון הרב מצליח, בני ברק, תש"נ.¹⁸³
24. תורת משה, אשר חדד, נתיבות, תשנ"ג. כולל 10 ספרים:
- א. סתרי משה(ד), זיכרונותיו של הכמ"ה.
 - ב. דרכי משה, ב' חלקים, חידושים על חמישה חומשי תורה.
 - ג. ברית יעקב, חידושי נביאים כתובים.
 - ד. כתר תורה, הסבר על תרי"ג מצוות.
 - ה. פרשת העיבור, מהו התהליך קביעת העיבור, הסבר הנוגע לסודיות התהליך וכד'.
 - ו. שפתי כהן, מילון עברי.¹⁸⁴
 - ז. ידי משה, הסבר על חלק מהלכות הרמב"ם (הלכות יסודי תורה, הלכות דעות).
 - ח. חכמה ומדע – מוסר ודרך ההתנהגות הרצויה לכל אדם ובמיוחד לתלמיד חכם.¹⁸⁵
 - ט. אגודת אזור, דרכי זיהוי ותיקון המידות הרעות.
 - י. צדקה ומשפט, הלכות צדקה.¹⁸⁶
34. באר משה, חידושי שו"ע, הוצאת אשר חדד, נתיבות, תשנ"ו.
35. שואל ונשאל, ד' חלקים, שו"ת, מכון הרב מצליח, בני ברק, תשנ"ט.¹⁸⁷
39. שואל ונשאל, שו"ת, הוצאת אשר חדד. כולל ה' חלקים:
- א. חלק ה' שנת תש"ם (כולל סתרי משה, ג').
 - ב. חלק ו' שנת תשמ"ו.
 - ג. חלק ז' שנת תשמ"ט (כולל ספרו של הרב יוסף ברבי, בן פורת יוסף).

¹⁸² ספר מקיף יותר מזה המוזכר בשם דומה בברית משה, ד.

¹⁸³ בדפוס זוהר הרקיע ואחרים, ג'רבא, תש"ג-תשי"א. הודפסו רק חלקי א של או"ח, יו"ד, וח"מ, נדפס בעברית, כתב רש"י ועם זאת, נועד כפי שכתב הכמ"ה בפתיחה לקהל הרחב, חלקם יצא לאחר מותו של הכמ"ה.

¹⁸⁴ דפוס עידאן-כהן-צבאן-וחדאד, ג'רבא, תשי"ב. נדפס בעברית, אותיות מרובעות עם תרגום לערבית, מיועד לקהל הרחב.

¹⁸⁵ דפוס זהר הרקיע, ג'רבא, תש"א. עברית, אותיות מרובעות מיועד לכלל הציבור ובמיוחד לחכמים.

¹⁸⁶ דפוס בועז חדאד, ג'רבא, תש"ז. נכתב בעברית אותיות מרובעות, בתרגום לערבית, מיועד לכלל הציבור.

¹⁸⁷ במהדורה ראשונה יצאו ארבעה כרכים בלבד: חלק א, דפוס עידאן, כהן, צבאן וחדאד, ג'רבא, תשי"ב. חלק ב, תשט"ז. חלק ג, דפוס בועז חדד, תשכ"א, חלק ד, דפוס י"ע איתאח, תש"ל. נדפס בעברית, כתב רש"י ועם זאת, נועד לקהל הרחב כפי שכתב הכמ"ה בפתיחתו.

ד. חלק ה שנת תשנ"א.

ה. חלק ט שנת תשנ"ח.

45. עיני משה, גיטין וחליצה - הלכות, מנהגים ושו"ת, הוצאת אשר חדר, נתיבות, תש"ס.